

Humanities, Discourse Transformations and Development Planning in Iran 1979-2013

Gholamreza Ghaffary¹, Mohsen Jafari Moghadam²

Received: Feb. 11, 2018; Accepted: Sep. 18, 2019

Extended Abstract

Underdevelopment is the main problem in developing countries including Iran. This problem always has been concerned of thinker and policy makers after the Islamic Revolution that has created multiple discourses and has made different relations with development planning in different periods. The Period after the Islamic Revolution until 2013 within five social situations was studied based on situational analysis method (logic of the situation) for describing obstacles of development planning. It has been tried to analyze situation of development planning, especially oriented to critical humanities in each period. Actors, institutions and main streams that effect process of planning and making decision have been evaluated. Results show that development planning and modernization processes in Iran face to fundamental challenges in two theoretical (critical rationalism) and practical (social engineering) levels. Success in development planning in terms of epistemology requires realistic understanding of problems, progress humanities and critic thoughts and also it needs gradual reforms, critic of performances and expanding social participation in policy processes in social aspect.

Keywords: development planning, critical rationalism, humanities, social engineering

1. Associate Professor of Sociology, Faculty of Social Science, University off Tehran, Tehran, Iran
✉ ghaffary@ut.ac.ir

2. PhD Student of Public Policy, Allame Tabatabaee University, Tehran, Iran (Corresponding Author)
✉ mojm84@gmail.com

INTRODUCTION

Underdevelopment is the main issue in developing countries such as Iran. Since becoming aware of developments of western countries during Qajar period, Iranian society has struggled to release itself from being underdeveloped. During Pahlavi dynasty, mandatory modernization was promoted, and then the Islamic Republic implemented development projects.

It is important to note that the government has become a significant actor in development and renovation. In Iran, regimens have long been the center of important evolutions and have greatly influenced political, economic, cultural, and social structures (Abrahamian 1, 2010). After the Islamic Revolution, both ideological and religious occasions affected the epistemological, academic, and executive conditions. However, thinkers and policy makers have been consistently concerned with the issue of underdevelopment for which they have offered plans during different periods and various meetings.

Some thinkers believe that in spite of serious concerns about development in Iran, there is no real perception of it yet- especially among policy makers. In fact, despite planning for a long time, we are at a basic stage and our essential need is conceptualization (Azimi, 2012). The question is, why is our country still considered as a developing one with no significant improvement in development rate in spite of all those attempts and plans?

PURPOSE

This research aims to provide an epistemological and discourse explanation of the problems of planning in post-revolutionary Iran, emphasizing the role of human sciences.

METHODOLOGY

To achieve the goal by using contextual logic based on Popper's methodology for studying social sciences; we investigated the process of planning in the Islamic Republic of Iran.

Based on this methodology, the time span under investigation - from the start of the Islamic government in 1979 till 2013 - is divided into 5 periods or contexts. This division is based on the period of each president, which causes political, managerial, and discourse evolutions in the country. Factors and variables such as scientific and academic conditions, civil society and critics, the country's level of development, planning and decision making, perception of development, and important disputes over ideological and political issues have been described in each of the contexts.

RESULT

The first context -1979 till 1982- includes early years of the revolution, in which, due to the conflicts between different political groups, physical tensions and even armed battles, the main concern was to guard the revolution and maintain order and safety in the country. Thus, planning and development was the last priority in that era.

The second context -1982 till 1990- was the era of settling the Islamic Republic. The country also struggled with the imposed war; So all the events, decisions and implementations were concerned with war. A military condition has its own issues, for the lack of safety prevents planning on development, investment, and enhancing welfare.

The third context -1990 till 1998- is the era of development which can be referred to as the beginning of planning for development after the Islamic Revolution. Universities grew in number, and basic and technical sciences were of great concern. However, restrictions still annoyed thinkers and human sciences.

The fourth context -1998 till 2006- is the era of modification, which was concerned with political and cultural development alongside economic development. Some of the most important characteristics of this era include evolution in the planning system, increased attention to middle class people, increased political and social freedom, growing of civil organizations, growing of human sciences, and increased freedom in universities.

The fifth context -2006 till 2014- is the era of principilists, which can be regarded as a rebirth for ideological and fundamentalist discourse. Economic policies of the government were in a disordered condition, leading to letters of protest from the country's economists. Once again, universities were treated improperly and many human sciences lecturers were dismissed.

DISCUSSION

Investigation of the 5 abovementioned contexts indicates that Iranian development planners and policy makers have often failed to have an integrated perception of economy and society. They have also failed to employ a certain method for development and planning for future, simply denying western models and relying on some Islamic concepts for administration of the country.

CONCLUSION

Discourse chaos and the lack of proper scientific and epistemological resources are among the most important factors of unsuccessful development plans in Iran.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

Iranians have approached modern science with an empirical point of view; on the other hand, traditional science stems from intuition, logic, and analogy. Both empirical and rationalist approaches lead to authoritarianism. But critical human sciences, as a product of thinking and reasoning in which hypotheses and theories are critically investigated and original new hypotheses are offered based on consistent criticizing, has not had enough opportunities to shine in our country. It seems that this scientific method is the only way to achieve discourse integration and consistent development. For most of the post-revolutionary time span, a fundamentalist and ideological approach has dominated executive fields and social engineering. This approach is similar to "Utopian Social Engineering" and prioritizes ideas such as Building an Islamic Utopia and Social Integration. But the method based on Piecemeal Social Engineering which has a reformist point of view and never seeks revolutionary and radical changes can be seen only in the fourth context, although with lacks and shortcomings. Achievements on social and political development such as democratic decision making, public collaboration, and the emphasis on the rights for criticizing and social control are resulted from the abovementioned method.

The results reveal that planning for development and innovation in Iran is facing serious challenges at theoretical (Critical Rationalism) and practical (Social Engineering) levels. Epistemologies suggest that a successful development plan requires realistic perception of problems, growth in human sciences, and critical thinking, while the social point of view suggests piecemeal modifications, performance criticism, and increased social collaboration in policy making process.

NOVELTY

The present study has investigated Iran's underdevelopment from the viewpoint of human sciences, epistemologies and discourse. This interdisciplinary approach can guide thinkers, academic society, and policy makers to achieve consistent development.

BIBLIOGRAPHY

- Barbalet, J. M. (1988). *Citizenship: rights, struggle, and class inequality*. Milton Keynes: Open University Press.
- Bedau, A. H. (2002). Introduction. In A. H. Bedau, (ed.), *Civil Disobedience in Focus*, London: Routledge.
- Beheshti, S. A. R. (2016a). *Bonyād-e nazari-ye siyāsāt dar javāme'-e čāndfarhangi [Theoretical Foundations of Politics in Multicultural Societies]*. Tehran, Iran: Nahid.
- Beheshti, S. A. R. (2016b). *Hamzisti-ye ettehād va efterāq: Haft maqāle dar siyāsāt-e čāndfarhangi [The Coexistence of Integrity and Diversity: Seven Essays on the Politics of Multiculturalism]*. Theran, Iran: Nahid.
- Bell, D. (1993). *Communitarianism and its critics*. Oxford: Oxford University Press.
- Bunnin, N., & Yu, J. (2004). *Blackwell Dictionary of Western philosophy*. London: Blackwell.
- Cicero, M. T., Rudd, N., Powell, J. G. F., Cicero, M. T., & Cicero, M. T. (1998). *The republic and, the laws*. Oxford: Oxford University Press.
- Coulanges. N.D. (1980). *The Ancient City*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Dagger, R. (2002). Republican citizenship. In E. F. Isin, & B. Turner, *Handbook of Citizenship Studies*, London: Sage.
- De Coulanges, F. (1930). *Tamaddon-e qadim [La cite antique]* (N. Falsafi, Trans). Tehran, Iran: Majles-e Šorā-ye Melli.
- Delanty, G. (2002). Communitarianism and citizenship, In E. F. Isin and B. Turner (eds.) *Handbook of Citizenship Studies* (pp. 159–74). London: Sage, Edwards.
- Hall, S. (1992). The question of cultural identity. In S. Hall, D. Held, & T. McGrew, (eds.), *Modernity and Its Future*, Oxford: The Open University Press.
- Hamidollah, M. (1986). *Vasā'eq: Nāmeḥā-ye Hazrat-e Khatmi Martabat va Kholafā-ye Rashedin [The Letters of Prophet Mohammad and his Senior Successors]* (M. Mahdavi Damghani, Trans.). Tehran, Iran: Bonyād.
- Kaufman, A. (2004). Political authority, civil disobedience, revolution. In J. Mandle, & D. A. Reidy, (eds.), *A Companion to Rawls*, London: Blackwell.
- MacIntyre, A. (2011). *Dar pey-e fazilat [After virtue]* (H. Shahriari, & M. A. Shomali, Trans.). Tehran, Iran: Samt.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class and other essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marshall, T. H. (1969). Reflections on power. *Sociology*, 3(2), 141–155. doi: 10.1177/003803856900300201

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Mullen, J. (2005). *John Major's citizen's charter: Fifteen years later*.
- Pettit, Ph. (1997). *Republicanism: A theory of freedom and government*. London: Routledge.
- Rawls, J. (1993). *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rawls, J. (1999). *Collected papers*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Rawls, J. (2013). *Liberalism-e siyāsi* [Political liberalism] (M. Akrami, Trans.). Tehran, Iran: Sāles.
- Schuck, P. H. (2002). Liberal citizenship. In E. F. Isin, & B. Turner, (eds.), *Handbook of Citizenship Studies*, London: Sage.
- Schwarzmantel, J. (2003). *Citizenship and identity: towards a new republic*. London: Routledge.
- Seely, A., & Jenkins, P. (1995). *The Citizen's Charter*. London: House of Common Library.
- Siedentop, L. (2014). *Inventing the individual: The origins of Western liberalism*. Cambridge and Massachusetts: Harvard University Press.
- Taylor, Ch. (1983). *Sources of the self: The making of modern identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Ch. (1991). *The ethics of authenticity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Taylor, Ch. (2013). Siyāsāt-e šenāsāyi. In *Čandfarhangigerāyi: Barresi-ye Siyāsāt-e Šenāsāyi* [Multiculturalism: examining the politics of recognition] (T. Khadiv, & S. Rizvandi, Trans.). Tehran, Iran: Roxdād-e Now.
- Tonnies, F. (1957). *Community and society*. East Lansing: Michigan University Press.
- Varaei, S. J. (2015). *Barresi-ye feqhi-ye farmānbordāri va nāfarmāni-ye madani* [Studying the Religious Jurisprudence of Obedience and Disobedience]. Tehran, Iran: Samt.
- Walzer, M. (2010). *Farbeh va nahif: Xāstgāh-e hanjārḥā-ye axlāqi* [Thick and thin: Moral argument at home and abroad] (S. S. Haghghat, & M. Bahrani, Trans.). Tehran, Iran: Institute for Cultural and Social Studies.
- Young, I. M. (1990). *Justice and the politics of difference*. New Jersey: Princeton University Press.

علوم انسانی، تحولات گفتمانی و برنامه‌ریزی توسعه در ایران ۱۳۹۲-۱۳۵۷

غلامرضا غفاری^۱، محسن جعفری‌مقدم^۲

دریافت: ۱۳۹۶/۱۱/۲۲؛ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۲۷

چکیده

توسعه‌نیافتگی، مسئله اصلی جوامع در حال توسعه از جمله ایران است. این مسئله پس از انقلاب اسلامی همواره دغدغه اندیشمندان و سیاست‌گذاران بوده که در دوره‌های مختلف، موجب طرح گفتمان‌های چندگانه‌ای شده و نسبت‌های متفاوتی را با برنامه‌ریزی توسعه برقرار کرده است. به‌منظور بررسی موانع برنامه‌ریزی توسعه، دوره‌زمانی بعد از انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۹۲ براساس روش تحلیل موقعیتی (منطق موقعیت)، مورد مطالعه قرار گرفته و در قالب پنج موقعیت اجتماعی توصیف شده است. تلاش شده در هر دوره، وضعیت برنامه‌ریزی توسعه به‌ویژه در نسبت با علوم انسانی انتقادی مورد تحلیل قرار گیرد. همچنین کنشگران، نهادها و جریان‌های مؤثر در فرایند برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری کشور نیز ارزیابی شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهند برنامه‌ریزی توسعه و فرایندهای نوسازی در ایران در دو سطح نظری (عقل‌گرایی انتقادی) و عملی (مهندسی اجتماعی) با چالش‌های اساسی مواجه است. موفقیت در برنامه‌ریزی توسعه از حیث معرفت‌شناسی مستلزم فهم واقع‌گرایانه مسائل، پیشرفت علوم انسانی و نقد اندیشه‌هاست و از بعد اجتماعی نیز منوط به اصلاحات تدریجی، نقد عملکردها و رشد مشارکت اجتماعی در فرایندهای سیاست‌گذاری است.

کلیدواژه‌ها: برنامه‌ریزی توسعه، عقل‌گرایی انتقادی، علوم انسانی، مهندسی اجتماعی

۱. دانشیار جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، ایران

ghaffary@ut.ac.ir ✉

۲. دانشجوی دکتری خط‌مشی‌گذاری عمومی دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

mojm84@gmail.com ✉

۱. مقدمه

جامعه ایران بیش از یکصد سال است که سودای رهایی از عقب‌ماندگی را در سر می‌پروراند. عنوان‌شده است اولین مواجهه و نهیب زدن به خود در جریان جنگ‌ها و شکست‌های تحقیرکننده ایرانیان و همچنین توسط جهانگردان، بازرگانان و آشنایان به دیگر ممالک پیشرفته صورت گرفت و در نهایت تراکم این آشنایی‌ها منجر به اقدامات اصلاحی عصر ناصری و امیرکبیر و سپس جریان مشروطه‌خواهی شد. از آن‌پس تلاشی مداوم برای جبران عقب‌ماندگی‌ها و نیل به پیشرفت و ترقی در میان آحاد روشنفکران و نواندیشان صورت گرفت که سر برآوردن و طرح آن‌ها بی‌تأثیر از شرایط و زمانه خود نبوده است؛ چون ایده‌ها یا نظریه‌ها به وسیله نیروهای اجتماعی مسلط و مشخصات زمانه خود تولید می‌شوند (آلمندینگر^۱، ۱۳۸۹، ۵۴). چنانکه در گفتمان پسااستعماری تأکید بر این ایده است که کشورهای توسعه‌نیافته نمی‌توانند خودشان را جدا و خارج از غرب و اروپا تعریف کنند (بامبرا^۲، ۲۰۰۷، ۱۴۶)؛ و مهم‌تر اینکه به تعبیر رادکلیف^۳ پیشرفت و ترقی چیزی جز تعامل اجتماعی بین فرهنگ، سنت و مدرنیته نیست (۲۰۰۶، ۱۷) که خود ضرورت تعامل بین رویه‌ها و متن را تأیید می‌کند.

با روی کار آمدن رضاشاه و شکل‌گیری دولت مدرن، تحوّل در ساختارها آغاز و جامعه ایران به فرایند نوسازی آمرانه و ازبالاتر ورود پیدا کرد. الگو برداری‌های مداوم در نهادهای اجتماعی و فرهنگی، ساختار دولت و نیروهای نظامی به همراه ورود فناوری و صنعت و کارشناسان غربی به کشور، تجدد آمرانه را برای کشور به ارمغان آورد. چراکه توسعه و برنامه‌ریزی صرفاً امری فنی و عمرانی تلقی می‌شد. درحالی‌که به اعتقاد فریدمن^۴ (۲۰۰۵)، مفهوم و فرایند برنامه‌ریزی عاری و رها از بسترهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی نیست و دو بعد صوری و محتوایی برنامه‌ریزی توأمان باید مدنظر قرار گیرند. به‌زعم فالودی^۵ (۱۹۸۷)

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۷۶

دوره ۱۱، شماره ۳
تابستان ۱۳۹۸
پیاپی ۴۳

1. Allmendinger
2. Bambara
3. Radcliffe
4. Friedman
5. Faludi

برنامه‌ریزی عقلانی برآمده از سنت اثباتی، توان همراه و توأم ساختن دو بعد صوری و محتوایی را ندارد.

رخدادی که در این دوران اهمیت دارد محوریت یافتن دولت به‌عنوان بازیگر اصلی توسعه و نوسازی است. حکومت در ایران از دیرباز به‌عنوان موتور اصلی دگرگونی‌های اساسی مطرح بوده و تأثیرات زیادی بر سازمان سیاسی و اقتصادی و همچنین فرهنگ و اجتماع برجای گذاشته است. اگرچه برخی از این تأثیرات خواسته و برخی نیز همچون اعتراضات و انقلاب‌ها ناخواسته بوده، اما آغازگر دگرگونی‌های اساسی را می‌توان نهاد دولت دانست (آبراهامیان^۱، ۱۳۸۹). با تکوین و تثبیت دولت مدرن در ایران، فرایند نوسازی اقتصادی و اجتماعی توسط دولت (حکومت) در قالب سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی مستمر تداوم می‌یابد. برنامه‌های عمرانی پیش از انقلاب اسلامی را می‌توان نمونه کامل این اتفاق دانست.

پس از انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷، انتقادات جدی و مبنایی متوجه روندهای نوسازی در دوران پهلوی شد و داعیه‌های جدیدی برای تمدن‌سازی و ساختن جامعه‌ی ایدئال مطرح گردید. با این وجود، در بسیاری از حوزه‌ها به تدریج شبیه همان روندهای قبلی بر کشور حاکم شد^۲. البته در حوزه مسائل فرهنگی تلاش‌های بیشتری صورت گرفت تا از طریق سیاست‌گذاری و حتی برخوردهای آمرانه، فضای جامعه متناسب با احکام اسلامی شود. چراکه انقلاب اسلامی علاوه بر دگرگون کردن نظم سیاسی کهن، به اتکای پشتوانه دینی و ایدئولوژیک خود مدعی حکومت اسلامی و تحوّل در نظم فرهنگی و معرفتی نیز بود. وجود و ورود اندیشه‌های جدید و در رأس آن‌ها افکار مارکسیستی موجب شد در حوزه فکری و عقیدتی به‌ویژه در ابتدای انقلاب اسلامی، نظام نوپای ایران با چالش‌های فراوان و کشمکش‌های زیاد روبه‌رو شود. به موازات این چالش‌های فکری و گفتمانی، جامعه شاهد

1. Abrahamian

۲. این شباهت را به‌ویژه در حوزه‌های سخت‌افزاری نوسازی، توسعه کالبدی و عمرانی، تجارت و ... می‌توان مشاهده کرد. به‌عنوان مثال، می‌توان به سرمایه‌گذاری شرکت‌های خارجی در ایران، گسترش تدریجی روابط اقتصادی با بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول، توسعه واردات کالاهای خارجی، گسترش بازارهای مصرف، تأسیس مؤسسات مالی و اعتباری و ... اشاره نمود.

بروز تنش‌ها و درگیری‌های عملی میان طیف‌های سنتی مذهبی، روشنفکران مذهبی و غیرمذهبی‌ها بود و مواردی از آن را در ابتدای انقلاب اسلامی، در استعفای دولت موقت و تسخیر سفارت امریکا، واقعه انقلاب فرهنگی و تعطیلی دانشگاه‌ها و روند تدوین قانون اساسی می‌توان مشاهده کرد.

در دهه‌های بعد هرچند با وقوع تحولات اجتماعی و سیاسی و فکری در ایران، دانشگاه‌ها و نهادهای آموزشی و پژوهشی گسترش پیدا کردند و ورود علوم جدید به ایران مسیر هموارتری یافت؛ اما مسئله ما و جهان جدید و معرفت بشری مدرن همچنان حل نشده باقی ماند. از سویی اندک‌اندک علوم تجربی و فنی از سوی حاکمیت به رسمیت شناخته شد و از آن‌ها جهت رشد فناوری و پیشرفت‌های پزشکی و مهندسی استفاده گردید. از سوی دیگر علوم انسانی و اندیشه‌های جدید همواره با برخورد بخش‌های سنتی حاکمیت مواجه شد و رقبایی چون فقه و دیگر معارف دینی را در برابر خود دید. چنین وضعیتی موجب گردید در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها نیز ترکیبی از علوم، معارف و مفاهیم گوناگون به‌گونه‌ای نامتعارف نقش ایفا کنند و درنهایت درک درستی از برنامه‌ریزی و توسعه شکل نگیرد.

ما هنوز از نظر مفهومی نمی‌دانیم که برنامه توسعه چیست و هر زمان فرصتی برای این کار پیدا کرده‌ایم به سراغ سرمایه‌گذاری‌های فیزیکی مثل احداث جاده و فرودگاه و کارخانه رفته‌ایم و آن را توسعه پنداشته‌ایم. چون ما از دیدگاه فکری وارد توسعه نشدیم، برنامه‌های توسعه در ایران از همان آغاز روی بنیان‌های مادی و سرمایه‌گذاری شکل گرفت و توسعه از حوزه علم و اندیشه به حوزه اداره و تکنوکراسی انتقال یافت. در واقع ما با وجود داشتن سابقه زیاد در برنامه‌ریزی هنوز در مراحل اولیه هستیم و نیاز اصلی مان «مفهوم‌سازی» است (عظیمی، ۱۳۹۱).

برنامه‌های عمرانی پیش از انقلاب اسلامی و همچنین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی مهم‌ترین برون‌داد برنامه‌ریزی برای توسعه در ایران هستند؛ اما این برنامه‌ها در عمل عمدتاً طرح‌هایی برای هزینه‌کرد بودجه کشور به‌شمار می‌آیند. به‌عبارت‌دیگر، نگاه راهبردی در ترسیم الگوی توسعه ایران قوت لازم را ندارد. نگاهی به برنامه‌های توسعه در ایران نشان می‌دهد که جامعیت و ثبات لازم در آن وجود

ندارد. امور دفاعی و اقتصادی اولویت بیشتری دارند و سیاست‌گذاری مستقل در حوزه‌های اجتماعی اندک است. تأثیرپذیری آن‌ها از پارادایم‌های نظری و الگوهای جهانی نیز قبل و پس از انقلاب یکسان نیست (غفاری و امیدی، ۱۳۸۸). کشور ما به‌رغم همه تلاش‌ها در طول چند دهه گذشته، نتوانسته در زمره کشورهای توسعه‌یافته جهان قرار گیرد. سهم اندک ایران از تولید ثروت جهانی، فقدان صنایع پیشرفته در خودروسازی، هواپیماسازی، فناوری اطلاعات و پتروشیمی، تجربه نرخ‌های بالای تورم و نرخ‌های منفی رشد اقتصادی در سال‌های اخیر، رشد فزاینده آسیب‌های اجتماعی و حاشیه‌نشینی، تشدید شکاف‌های طبقاتی و تضادهای فرهنگی نشان از همین عارضه تاریخی دارد. بخش مهمی از این مسئله به فقدان درک ابعاد فکری و اجتماعی توسعه بازمی‌گردد که کشور را دچار شکاف‌های معرفتی و عملکردی کرده و فرایند توسعه را مواجه با کندی و ناپایداری کرده است.

در اقتصادی که دچار مشکلات ساختاری و نهادی باشد و فرایند توسعه در آن متوقف شده باشد، تحرک‌های مالی و تزریق سرمایه برای گسترش تولید و اشتغال تا حد معینی امکان‌پذیر است و وضعیت را بدتر می‌کند. مظاهر توسعه از قبیل راه و جاده و سد و اتومبیل و تلفن همراه و ... می‌تواند وارداتی باشد و از طریق فروش مواد خام طبیعی محقق گردد؛ اما وجه نهادی و انسانی توسعه (نهادهای سازمان‌ها، قوانین، رویه‌ها، روابط، ...) وارداتی نیست و محصول تحوّل تدریجی در اندیشه‌ها، باورها، ساختارها و سازوکارهای جامعه است. توسعه پایدار که می‌تواند احساس رضایتمندی عمومی و زندگی بهتر ایجاد کند، تنها در صورت تحقق این وجه از توسعه ایجاد می‌شود؛ بنابراین اگر شرط کافی توسعه (وجه نهادی و هویتی) نبوده و فرایند توسعه مختل باشد، دیگر سیاست‌های دولت تأثیری در بهبود وضعیت نخواهد داشت (رنانی، ۱۳۹۱).

با این وصف اگر بپذیریم که توسعه‌نیافتگی از مسائل اصلی کشور ماست و تلاش دولت‌ها و برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران به‌منظور حل این معضل و رسیدن به سطوح قابل‌قبولی از توسعه است، این پرسش مطرح می‌شود که چرا تاکنون این مهم محقق نشده و در مقایسه با هزینه‌ها و تلاش‌های صورت گرفته، ثمرات اندکی حاصل شده است؟ در اینجا تلاش داریم علل ناکامی برنامه‌ریزی توسعه در ایران را با کاربست نظریه‌های عقل‌گرایی

انتقادی و مهندسی اجتماعی تبیین نموده و به واکاوی مبانی معرفتی و گفتمانی برنامه‌ریزی توسعه و تحوّل علوم انسانی انتقادی در ایران بعد از انقلاب اسلامی پردازیم. به همین منظور بازه زمانی از ابتدای انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۹۲ در قالب پنج موقعیت اجتماعی مورد مطالعه قرار گرفته است.

۲. پیشینه پژوهش

پیرامون ارتباط میان حوزه‌های معرفتی و توسعه‌یافتگی، کتب و مقالات و یادداشت‌های پراکنده‌ای از سوی اساتید، صاحب‌نظران و افراد دیگر نوشته شده است؛ اما بررسی دقیق ارتباط میان جریان‌های معرفتی و گفتمان‌های سیاسی موجود در جمهوری اسلامی از یک سو و تحولات برنامه‌ریزی توسعه از سوی دیگر چندان مورد توجه قرار نگرفته است.

برخی از نوشته‌ها با معرفی گفتمان‌های فکری و دینی در تاریخ معاصر ایران و نقش آن‌ها در تحولات سیاسی، به بررسی رابطه میان توسعه سیاسی و دموکراسی با این ایدئولوژی‌ها و جریان‌ها پرداخته‌اند. آن‌ها تلاش کرده‌اند گفتمان‌های سنتی، ایدئولوژیک و دموکراتیک را از یکدیگر تفکیک کنند (سروش، ۱۳۸۷)؛ یا گفتمان ترقی را در اندیشه روشنفکران دینی مورد بررسی قرار داده و ایدئولوژی‌های تعالی، تکامل و توسعه را معرفی کرده‌اند (حجاریان، ۱۳۸۹). برخی دیگر از منظر فلسفه و علوم انسانی به توسعه و مدرنیته نظر کرده و تلاش داشته‌اند تا رابطه میان این دو را نشان داده و چگونگی تکوین آن را در ایران شرح دهند. از نگاه آن‌ها علوم انسانی و توسعه در جهان کنونی همبسته‌اند و از یکدیگر جداناپذیر هستند (داوری اردکانی ۱۳۸۹؛ ۱۳۹۰). عظیمی به‌عنوان یکی از اقتصاددانان شناخته شده ایران، در آثار و نوشته‌های خود همواره بر لزوم درک و فهم مسائل توسعه تأکید داشته و نیل به توسعه‌یافتگی را منوط به آن می‌داند. وی عدم درک صحیح از توسعه و نهادینه نشدن مفاهیم آن را از موانع توسعه‌یافتگی می‌داند (عظیمی، ۱۳۹۱). موسی غنی‌نژاد نیز در پژوهش‌های خود یکی از موانع توسعه‌نیافتگی ایران را توجه صرف به ابعاد فیزیکی و مادی توسعه دانسته و فن‌سالاری را به‌عنوان مانع معرفی می‌کند. او ایدئولوژی‌های توسعه و تفکر دولت‌مدار را مانع توسعه می‌داند (غنی‌نژاد، ۱۳۸۶).

برخی از محتوای تولیدشده مرتبط با این حوزه، جهت‌دار و مبتنی بر سیاست‌گذاری‌های قبلی است. برای مثال «اولین هم‌ایش نقش علوم انسانی در توسعه ملی» در سال ۸۸ و به همت دانشگاه پیام‌نور برگزار شد. محتوای مقالات این هم‌ایش بیشتر معطوف به جنبش نرم‌افزاری، بومی‌سازی و مهندسی فرهنگی است و کمتر زمینه علمی و انتقادی دارد.

دیگر مقالات و نوشته‌هایی که به علوم انسانی و تحولات اجتماعی جامعه پرداخته‌اند، اساساً رویکردهای متفاوتی دارند. در این نوشته‌ها مراد از علوم انسانی، علوم عقلانی و انتقادی مدرن نیست. ضمن اینکه به ارتباط میان این علوم و فرایند توسعه‌یافتگی کشور توجهی نشده است. درحالی‌که رابطه میان فضای معرفتی و فضای اجتماعی و نحوه تأثیرگذاری گفتمان‌ها بر تصمیم‌گیری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها برای ما اهمیت دارد. پرداختن به معرفت‌هایی چون فقه و ایدئولوژی و تأثیرشان در سیاست‌گذاری‌ها از مقوله‌هایی است که کمتر بدان پرداخته شده است.

آنچه تحت عنوان «عقل‌گرایی انتقادی» و «مهندسی اجتماعی» شناخته می‌شود، بخشی از نظریات کارل پوپر^۱ است که هم در حوزه نظری و هم در عمل مورد استفاده فیلسوفان، نظریه‌پردازان و سیاستمداران قرار گرفته است. عقل‌گرایی انتقادی را به‌نوعی می‌توان برگرفته از علم‌شناسی و روش‌شناسی پوپر دانست و مهندسی اجتماعی را نتایج آن در حوزه سیاسی و اجتماعی قلمداد کرد.

به اعتقاد پوپر آنچه «علوم انسانی» را از تکامل گونه‌های زیستی متمایز می‌کند کاربرد آگاهانه روش انتقادی است. برخلاف معارف پیش‌علمی که جز می‌هستند، علم با ابداع روش غیرجزمی و انتقادی پیشرفت می‌کند. به این منظور، فرایند رشد علم را در قالب یک مدل سه‌مرحله‌ای می‌توان نشان داد. مرحله اول با طرح یک مسئله یا بروز یک «موقعیت مسئله‌آفرین» آغاز می‌شود. مرحله دوم شامل راه‌حل‌هایی است که در پاسخ به آن مسئله طرح می‌شوند. این راه‌حل‌ها همان فرضیه‌ها، حدس‌ها و نظریه‌هایی هستند که باید آزمون شوند. مرحله سوم آزمون نظریه‌ها و راه‌حل‌هاست که موجب حذف خطاها و نظریه‌های

1. Popper

نادرست می‌شود و راه‌حل‌های موفق یاد گرفته می‌شود. تفاوت میان رویکردهای علمی و غیرعلمی در همین شیوه نقادی و تلاش برای یادگیری از طریق حذف خطاهاست که ما فعالانه در آن حضور داریم. در این فرایند باید حالات ذهنی و روانی را از محتوای عینی و محتوای منطقی و اطلاعاتی یک اندیشه تفکیک کنیم و بدانیم که تنها محتوای منطقی یک گزاره که در معرض دید عمومی قرار می‌گیرد، قابل بحث انتقادی است و نه روندهای روان‌شناختی و ذهنی (پوپر، ۱۳۹۰).

اما راهبرد عقل‌گرایی نقاد برای اداره امور اجتماع چیست؟ پوپر با تکیه بر آرای سیاسی خود، شبیه همان روشی را که برای حل مسائل نظری و رشد معرفت پیشنهاد می‌کند، در عرصه اجتماعی و برای مواجهه با مشکلات و مسائل عینی جامعه نیز به کار می‌گیرد. در عرصه اجتماعی ابتدا باید مسائل موجود تبیین و صورت‌بندی شود. نباید گمان کرد که مسائل از قبل روشن و مشخص هستند یا بدیهی می‌نمایند. معمولاً میان سیاستمداران و دولتمردان در باب مسائل اساسی و اولویت‌بندی آن‌ها اختلاف نظر وجود دارد؛ از این‌رو نخست باید بر سر مسائل توافق حاصل کرده و آن‌ها را صورت‌بندی کرد. پس از آن باید به ارائه راهکارهای خلاقانه و جسورانه همت گماشت و در این تلاش تمامی متخصصان و کارشناسان و حتی شهروندان عادی می‌توانند نقش داشته باشند تا طیف‌های مختلفی از دیدگاه‌ها مطرح شود. راه‌حل‌های رقیب که در قالب فرضیه‌ها و گمانه‌ها مطرح می‌شوند باید با معیارها و ضوابط عقلانی مورد داوری و ارزیابی قرار گیرند تا بهترین آن‌ها به‌عنوان «برنامه عملی» در آن حوزه به اجرا درآید. از آنجا که به دلیل پیچیدگی‌ها و برخی شرایط غیرقابل کنترل، نتایج و تبعات پیش‌بینی نشده در برنامه‌های اجتماعی همواره وجود دارد، لزوم بررسی انتقادی راه‌حل‌ها با مشارکت شهروندان در فضایی باز و آزاد وجود دارد. اهمیت این رویکرد به این جهت است که موجب افزایش دقت در انتخاب و اجرای راهکارها شده و مشارکت مردم موجب همکاری و تحمل آنان در صورت بروز نتایج نامطلوب در حین اجرای طرح‌ها خواهد شد (پوپر، ۱۳۸۹).^۱

در بازخوانی مفهوم مهندسی اجتماعی باید توجه کرد که پوپر میان دو نوع مهندسی اجتماعی اتوپیاگرا و کلان نگر از یک سو و مهندسی اجتماعی جزء به جزء یا تدریجی تفاوت می‌گذارد. او در مقایسه این دو می‌گوید: «... کسی که مهندسی تدریجی یا جزء به جزء را پیشه می‌سازد، روشی اختیار می‌کند برای جست‌وجو و مبارزه با بزرگ‌ترین و عاجل‌ترین بدی‌های گریبان‌گیر جامعه، نه جست‌وجو و مبارزه در راه بزرگ‌ترین خیر نهایی برای آن. این تفاوت به هیچ رو تفاوتی صرفاً لفظی نیست، بلکه حائز نهایت اهمیت است. تفاوت بین یک روش معقول بهسازی وضع آدمی است و روش دیگری که اگر واقعاً به آزمایش درآید، به آسانی ممکن است به افزایش تحمل‌ناپذیر رنج و محنت انسانی بیانجامد. تفاوت میان روشی است که در هر لحظه قابل اعمال است و روش دیگری که طرفداری و مدافعه از آن به آسانی امکان دارد به وسیله‌ای مبدل گردد برای اینکه اقداماً دائماً تا تاریخ دیگری در آینده که اوضاع و احوال مساعدتر شود، به تعویق بیفتد» (پوپر، ۱۳۸۰، ۳۵۶).

در منظومه پوپر در هر دو حوزه نظر و عمل با وضعیتی سیال و پویا مواجه هستیم. در عرصه معرفت با مسائل نظری روبه‌رو هستیم و هدف رشد معرفت را با اتکا به عقل‌گرایی و نقد پی می‌گیریم. در عرصه اجتماع با تحولات پی‌درپی و پرشتاب مواجهیم و باید برای مسائل و معضلات اجتماعی و اقتصادی چاره‌اندیشی کنیم. از این رو به نوعی در هر دو حوزه دغدغه‌اندیشمند یا سیاست‌گذار، حل مسائل پیش‌روست. این روند می‌تواند موجب سازگاری و انطباق میان دانش و معرفت از یک سو و واقعیت اجتماعی از سوی دیگر شود و تناسب میان علم و جامعه از اینجا شکل می‌گیرد. معرفتی که موضوعات واقعی را مطالعه می‌کند و به دنبال حل مسائل موجود در جامعه خود است و جامعه‌ای که نظریه‌ها در آن به محک آزمون گذاشته و نقد می‌شوند تا رشد معرفت ممکن گردد.

بهره‌گیری از چارچوب نظری پوپر در این مقاله به جهت همین پیوند میان حوزه معرفتی و عملکردی است. جهان توسعه‌یافته به نوعی محصول علوم انسانی جدید است و برای برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری توسعه از اقتصاد، جامعه‌شناسی و دانش مدیریت استفاده می‌شود. اگر ارتباط میان این دو به خوبی درک شود، آنگاه پیمودن مسیر توسعه آسان‌تر خواهد شد.

مسائل علم جدید در طی تاریخ چهارصدساله اش همواره ناظر به قوام عالم و آدم جدید بوده است. با این قیاس اگر وضع علم در جهان در حال توسعه مرحله‌ای از تاریخ علم در جهان جدید باشد، باید مسائل علم را عین مسائل توسعه بدانیم. مسلّم است که توسعه علم و پژوهش تناسبی روشنی با توسعه فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی دارد و تحقق همه این‌ها وابسته به اراده به علم و توسعه است. ما پیش و پیش از همه به طراحی نقشه راه و به آشنایان منازل و داندگان شرایط و دشواری‌های راهی که باید بگشاییم و بپیماییم نیاز داریم. راه توسعه بی‌مدد علوم انسانی گشوده و پیموده نمی‌شود (داوری اردکانی، ۱۳۸۹، ۱۰۶-۱۰۰).

برنامه‌ریزی توسعه را به‌نوعی می‌توان فرایند اصلاح و حل مسائل اجتماعی و اقتصادی دانست. در این وضعیت اگر «توسعه‌نیافتگی و عقب‌ماندگی» را «مسئله اساسی» جوامع در حال توسعه دانسته و تلاش دولتمردان و برنامه‌ریزان برای حل مسائل و اصلاح جامعه را تلاشی درخور و لازم بدانیم، آنگاه تلاش برای «صورت‌بندی دقیق مسئله توسعه‌نیافتگی» و تبیین مطالبات اجتماعی گام اول در آغاز فرایند تدوین برنامه توسعه خواهد بود. پس از آن اتکا به «منابع معرفتی مناسب (علوم انسانی)» و تکیه بر روش عقلانی و انتقادی برای ارائه راهکارها و همچنین نقد و نظارت و مشارکت کارشناسان و شهروندان ضرورت خواهد داشت. پرهیز از آرمان‌شهرگرایی و ادعای ساختن جامعه‌ای عاری از همه مشکلات و کاستی‌ها، فراهم‌آوردن مشارکت عمومی در فرایند نقد و ارزیابی، تصحیح خطاها و روش‌های نادرست و اصلاح گام‌به‌گام جامعه از دیگر مشخصه‌های جامعه توسعه‌یافته است.

۳. روش پژوهش

شیوه مورد استفاده جهت تحلیل روند برنامه‌ریزی توسعه شیوه تحلیل موقعیتی است که مبتنی بر روش‌شناسی پوپر برای مطالعه علوم اجتماعی است.

روش منطق موقعیت از دو رکن «موقعیت و شرایط» و «اصل عقلانیت» تشکیل شده است. کنشگر یا کنشگرانی که در صدد تبیین رفتارشان هستیم در درون موقعیت مورد نظر و در ارتباط با دیگر عناصر موجود در موقعیت هستند. محیط فیزیکی، نهادهای اجتماعی و کنشگران دیگر، همه در درون موقعیت قرار دارند و باید به وسیله پژوهشگر توصیف شوند.

هر موقعیت دارای مرز معینی است و به کنشگر یا کنشگرانی که قرار است رفتارشان تبیین شود «اهداف» معین و «معرفت پیشینی» مشخصی نسبت داده می‌شود. در فرایند بازسازی موقعیت، تمامی فعالیت‌های پژوهشگر، از اسناد اهداف و معرفت‌های پیشینی تا تعریف مرز پیشنهادی برای موقعیت باید با استدلال باشد و طبعاً به دلیل فرضی بودن می‌تواند در معرض نقد و ارزیابی نیز قرار گیرد؛ بنابراین به جای تأکید بر جنبه‌های ذهنی و روانی کنشگران و یا یکسان‌اندیشی با آنان، بر جنبه‌های عینی رفتار آنان و ارزیابی نقادانه آن تأکید می‌شود (پایا، ۱۳۸۶).

می‌توان گفت مدل تحلیل منطق موقعیت به ما کمک می‌کند تا رفتار کنشگر(ان) را مورد مطالعه قرار داده و پاسخی برای مسئله تبیین عملکرد و تصمیم‌گیری‌های آنان بیابیم. ما کنشگر(ان) را در وضعیتی در نظر می‌گیریم که هدف یا اهدافی را دنبال می‌کنند و بر مبنای مجموعه‌ای از داده‌ها و اطلاعات، در راستای نیل به اهداف، تصمیم می‌گیرند و عمل می‌کنند. ارزیابی و نقد این فرایند با معیارهای متناسب و یافتن جنبه‌های ضعف و قوت آن، در تبیین عمل کنشگر(ان) به ما کمک خواهد کرد.

بر مبنای این روش، بازه زمانی مورد مطالعه یعنی از ابتدای انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ تا سال ۱۳۹۲ به پنج دوره یا موقعیت تقسیم شده است. معیار این تقسیم‌بندی، تغییر دولت‌هاست که اغلب مصادف با تحولات سیاسی و مدیریتی و گفتمانی در کشور بوده است. تحلیل ما در هر موقعیت بر پایه شواهد تاریخی و منابع در دسترس و توصیف رخدادهای مرتبط است. همچنین نوعی جریان‌شناسی و روندپژوهی نیز در کار وجود دارد، به گونه‌ای که سیر تحوّل جریان‌های سیاسی و فکری مؤثر در مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مورد اشاره قرار گرفته است. در هر موقعیت، عوامل و متغیرهایی چون وضعیت علم و دانشگاه، جامعه مدنی و منتقدان، توسعه‌یافتگی کشور، برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری، درک از مسائل توسعه و نزاع‌های مهم فکری و سیاسی توصیف شده است. تلاش شده است تا تأثیر علوم انسانی و فهم از توسعه بر برنامه‌ریزی‌ها نشان داده شود و با فهم برنامه‌ریزی توسعه به مثابه فرایند حل مسائل اجتماعی، روند برنامه‌ریزی و عملکرد دولت ارزیابی انتقادی شود.

۳-۱. موقعیت اول: گذار (۶۰-۱۳۵۷)

موقعیت اول تاریخی، از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی و سقوط رژیم شاهنشاهی آغاز می‌گردد و تا پایان نخست‌وزیری موقت آیت‌الله مهدوی کنی و برگزاری انتخابات دوره سوم ریاست‌جمهوری ادامه می‌یابد. این دوران مقارن دولت‌های کم‌دوام و بی‌ثباتی‌های سیاسی و اجتماعی در کشور است. جریان‌های سیاسی و نیروهای تأثیرگذار در این دوران از اسلامی و ملی‌گرا گرفته تا فدایی و مارکسیستی، متکثر و اغلب در تقابل با یکدیگر هستند. این نیروها در بردارنده گروه‌هایی هستند که پیش از انقلاب اسلامی در مسیر مبارزه با رژیم قرار داشتند و وجه اشتراک آن‌ها سقوط سلطنت و کنار رفتن محمدرضا پهلوی بود. پس از پیروزی انقلاب و به قدرت رسیدن این نیروها، اندک‌اندک اختلافات خود را نشان داد و مرزبندی‌ها شفاف‌تر گردید تا جایی که کار به درگیری‌های مسلحانه و کشمکش‌های خیابانی کشید و بسیاری از آن‌ها حذف شدند. از سوی دیگر در سال‌های ابتدایی انقلاب به‌دلیل تأسیس نظام سیاسی جدید و چالش در تدوین قانون اساسی، از فلسفه سیاسی و مبنای حاکمیت و نظام آینده هنوز تصور روشنی وجود نداشت.

انقلاب اسلامی ایران ریشه در ایده‌های غرب‌ستیزانه و گفتمان مبارزه با استعمار و امپریالیسم و سرمایه‌داری داشت. ریشه‌های آن را در سخنرانی‌ها و نوشته‌های روشنفکران پیش از انقلاب اسلامی و شکل‌گیری جریان‌های ملی‌گرایانه و ضدامپریالیستی توسط گروه‌های مبارز می‌توان مشاهده کرد. از سوی دیگر، روحانیت سیاسی مبارز نیز از نیروهای تعیین‌کننده در انقلاب بود. از یک‌سو جریان‌های ملی‌گرا و مارکسیستی بر علم و تخصص تأکید داشتند و از سوی دیگر، نیروهای انقلابی به رهبری روحانیت بر فقه اسلامی، سوابق انقلابی و تعهد تکیه می‌کردند. پیامد این جدال‌های فکری و سیاسی را در مواردی چون تدوین قانون اساسی و انقلاب فرهنگی می‌توان مشاهده کرد.

قانون اساسی متضمن افکار مختلف است که لزوماً همه جزئیاتش باهم سازگار نیست. نویسندگان قانون اساسی ایده برپایی نظام اقتصاد اسلامی را در سر داشتند و آن را نظامی می‌دانستند که نه سرمایه‌داری است و نه سوسیالیستی. چنین نظامی مبانی نظری قوی ندارد و از نظر تجربی نیز طی تاریخ گذشته شکل نگرفته است و قرار بود برای اولین بار در ایران تجربه

شود. واضعان قانون اساسی عناصری را از مکتب اسلام و مکاتب اقتصادی و سیاسی رایج در دوران مدرن به عاریت گرفته‌اند؛ اما چه بسا که ساختار اقتصادی و سیاسی ایجاد شده به موجب این قانون، خود به بزرگ‌ترین مانع در راه توسعه اقتصادی تبدیل شده است (هادی زنوز، ۱۳۹۱). در این دوره دانشگاه‌ها و مراکز علمی و فکری اوضاع مناسبی ندارند. آشفته‌گی‌های اجتماعی و تنش‌های سیاسی، فضاهاى علمی و دانشگاهی را نیز تحت تأثیر قرار می‌داد. دانشگاه در ایران از جمله نهادهایی است که از دیرباز مأمّن گروه‌های روشنفکری و به‌ویژه نیروهای چپ و مارکسیستی بوده است. پس از انقلاب به دلیل همین سابقه و فضای باز دانشگاه، گروه‌ها و احزاب سیاسی مختلف دانشگاه را تبدیل به پایگاه خود نموده و دفاتری جهت فعالیت تأسیس کرده بودند؛ اما اندک‌اندک فضای دانشگاه با حضور این گروه‌ها از فاز سیاسی وارد فضای تشنج و درگیری شد. حضور اساتید و دانشجویانی که به‌زعم جریان مذهبی حاکم، ضدانقلاب و منحرف محسوب می‌شدند نیز مزید بر علت بود تا همه‌چیز آماده یک حرکت انقلابی برای بازنگری در علوم و ساختار آموزشی برگرفته از غرب و همچنین تصفیه و پاک‌سازی این نیروها باشد.

انقلاب فرهنگی موجب گردید دانشگاه‌ها عملاً از سال ۵۹ تا سال ۶۲ تعطیل شوند و ستاد انقلاب فرهنگی تشکیل شود. بازنگری در دروس و سرفصل‌های رشته‌های علوم انسانی و پاک‌سازی اساتید این حوزه، در رأس برنامه‌های ستاد و کمیته‌های پاک‌سازی قرار داشت. افزون بر این، ستاد بر اسلامی‌شدن علوم انسانی و لزوم ایجاد تحوّل اسلامی در برنامه‌های درسی این رشته‌ها و حذف بخشی از دروس و حتی رشته‌ها و ایجاد درس‌های جدید اسلامی تأکید داشت و بیشترین هدف انقلاب فرهنگی را همین می‌دانست و در نتیجه معتقد بود که با هر مقدار صرف زمان و تمديد تعطیلی دانشگاه‌ها و هر هزینه دیگری هم که شده، باید هدف اسلامی‌کردن دروس و علوم انسانی تحقق یابد. در همین راستا برای هر یک از ۵ رشته جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، حقوق (و علوم سیاسی)، اقتصاد و تاریخ، گروهی گمارده شده که یک کمیته مرکزی بر کار آن‌ها نظارت می‌کرد و هدف این بود که برای این‌ها مبانی اسلامی تعیین شود و مطابق آن، سرفصل‌ها و کتب متناسب تنظیم بشود (فراستخواه، ۱۳۸۸، ۵۸۳).

در این دوران نظریه مشخصی در اذهان سیاستمداران و تصمیم‌گیران وجود ندارد و اهداف مرتبط با توسعه و پیشرفت نیز کمتر دیده می‌شود. اصول اقتصادی قانون اساسی به شکلی ناهمگون نوشته می‌شود. شعارهایی که در هنگامه انتخابات‌ها توسط نامزدها سر داده می‌شود، اغلب بلندپروازانه و شامل اهداف کلی است. حمایت از مستضعفین و رسیدگی به حال فقرا و کارگران و دیگر اقشار که از شعارهای انقلاب است باعث مصادره اموال سرمایه‌داران و تصاحب املاک زمین‌داران می‌شود. جریان مذهبی حاکم که پایگاه اصلی اش حزب جمهوری اسلامی و طیفی از روحانیون سیاسی بود، معتقد به تداوم انقلاب و پایه‌ریزی نظام سیاسی بر مبنای احکام شریعت بود. بدبینی و التقاطی دانستن برخی از گروه‌ها و جریانات موجب ایجاد دعوی «تعهد و تخصص» و بدبینی به نهادهای مهمی چون «سازمان برنامه و بودجه» گردید.

سازمان برنامه اداره‌ای علمی و کارشناسی بود. در آن زمان درگیری‌های زیادی بر سر تخصیص بودجه پیش می‌آمد و همه بودجه می‌خواستند. امری که در مواردی شدنی نبود که این خود موجد بدبینی و بی‌اعتمادی به سازمان برنامه و بودجه بود (احمدی امویی، ۱۳۸۵).^۱

سال‌های ابتدایی انقلاب را می‌توان سال‌های رقابت و کشمکش میان گروه‌ها و جریان‌هایی دانست که هر یک سهمی در پیروزی انقلاب اسلامی داشته‌اند. در طول این دوران جنگ قدرت میان احزاب و تشکل‌ها و افراد ذی‌نفوذ جریان دارد و دغدغه اصلی زمامداران، حفظ انقلاب و برقراری نظم و امنیت در کشور است. از این لحاظ می‌توان گفت توسعه و برنامه‌ریزی در این دوران کمترین اهمیت را دارد و شرایط سیاسی اجازه چنین کاری را نمی‌دهد. به‌ویژه انتقادات جدی و تندی که نسبت به نوسازی و رواج فرهنگ غربی در دوران پهلوی از سوی انقلابیون مطرح می‌شود، مانعی جدی در این مسیر است.

۲-۳. موقعیت دوم: جنگ تحمیلی (۶۸-۱۳۶۰)

موقعیت دوم تاریخی، با برگزاری انتخابات دوره سوم ریاست جمهوری آغاز می‌گردد و تا پایان نخست‌وزیری مهندس موسوی و برگزاری انتخابات دوره پنجم ریاست جمهوری را

۱. این کتاب مجموعه مصاحبه‌هایی است که بهمن احمدی امویی از برخی مدیران اقتصادی جمهوری اسلامی گرفته است. این قسمت برگرفته از مصاحبه با مهندس عزت‌الله سحابی است.

در برمی‌گیرد. این دوران تقریباً هم‌زمان با جنگ تحمیلی عراق علیه ایران است و بخش مهمی از دهه نخست انقلاب را شامل می‌شود. وضعیت فکری و علمی در این دوره همچنان تحت هژمونی ایدئولوژی انقلابی و غلبه فقه سیاسی است.

در حوزه علوم انسانی جدال‌های فلسفی و فکری که سویه‌های سیاسی و مرتبط با انقلاب اسلامی نیز داشت، در جریان بود. جدال‌هایدگری‌ها و پوپری‌ها که یک سر آن در گروه فلسفه دانشگاه تهران و سر دیگر آن در کیهان فرهنگی و برخی دیگر مجلات بود، تبدیل به یکی از نزاع‌های فکری جدی در تاریخ پس از انقلاب شده بود (خجسته رحیمی، ۱۳۸۹). در این برهه درحالی‌که جریان‌های سیاسی و فکری ملی‌گرا و چپ مارکسیستی و روشنفکری به تدریج از صحنه قدرت کشور حذف شده بودند، جریان مذهبی ایدئولوژیک تمامی نهادهای قدرت را در دست داشته و این بار خود دچار شکاف شده و به دوشاخه چپ و راست مذهبی تجزیه می‌گردید. هرچند هر دو جریان مورد اعتماد حکومت بوده و بخش‌هایی از قدرت را در اختیار داشتند، اما از موقعیت یکسانی برخوردار نبودند. «جریان چپ مذهبی» که اغلب نهادهای اجرایی و رسمی کشور را در اختیار داشت و تحت عنوان جناح چپ شناخته می‌شد، کمتر به مبانی نظری و طرح و بسط ریشه‌های فکری خود می‌پرداخت؛ اما ترکیب اندیشه‌های چپ با مفاهیم دینی تبدیل به مجموعه‌ای ایدئولوژیک شده بود که از اسلام پابرهنگان و مستضعفین دفاع می‌کرد و به سرمایه‌داران زالوصفت و ملاکین و بازاریان و ثروتمندان می‌تازید. تئوریزه کردن مسئله جنگ فقر و غنا و نکوهش اسلام مرفهین بی‌درد توسط امام خمینی نیز مؤید این نوع تفکر بود و موجب تحریک توده‌ها و طبقات پایین جامعه می‌شد. این تفکر در سطح جهانی نیز ایده‌صدر انقلاب و ایستادگی در برابر آمریکا و اسرائیل و دیگر مستکبرین را داشت.

جدال‌های فقهی هم در میان بود و جریان چپ مذهبی ذیل نظریات امام خمینی، از فقه پویا دفاع می‌کرد. بر این اساس دولت می‌توانست بر مبنای «احکام ثانویه» و ذیل ولایت فقیه در امور مختلف ورود پیدا کند و به برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری بپردازد. حتی اگر این برنامه‌ها و مصوبات برخلاف احکام فقهی و قوانین جاری باشد؛ اما «جریان راست مذهبی» ریشه‌های خود را در فقه سنتی موجود در حوزه علمیه می‌دید و دخالت حکومت

در امور را بر نمی‌تافت. از نگاه ایشان حق صدور احکام حکومتی تنها در اختیار شخص ولایت فقیه بود و دولت و دیگر نهادهای حکومتی از چنین حقی برخوردار نبودند. در بعد اقتصادی و اجتماعی نیز این جریان از آزادی اقتصادی و حق مالکیت افراد دفاع می‌کرد. نمایندگان این جریان معتقد بودند باید بخش خصوصی حق فعالیت داشته باشد و تولید و تجارت در کشور رونق بگیرد. آن‌ها به شدت مخالف دخالت‌های دولت و کنترل آن بر بخش‌های مختلف اقتصادی بودند.

روحانیون سنتی که غالباً از اعضای قدیمی حوزه‌های علمیه بودند به هیچ‌وجه تخطی از احکام اسلامی را جایز نمی‌دانستند و «اختیارات فراقانونی و فرا شرعی دولت» را قبول نداشتند. این جریان که نزدیکی خاصی به بازاریان و هیئت‌های متولفه داشت، «جریان فقاهتی» نام گرفت (شادلو، ۱۳۸۶).

بدبینی نسبت به سازمان برنامه همچنان ادامه دارد و روغنی زنجانی رئیس وقت سازمان برنامه و بودجه در این مورد اظهار می‌دارد:

پیروزی انقلاب هجوم به نیروهای تکنوکرات، بوروکرات و کارشناسی را در پی داشت. آن‌ها یا تصفیه شدند و یا ترک پست کردند. این اقدامات در سازمان برنامه شدیدتر بود. در آن زمان همه فکر می‌کردند که تمام برنامه‌های دوران شاه را این سازمان طراحی و اجرا کرده است؛ بنابراین هر چه بدبختی است زیر سر این سازمان است. برخی مراکز نیز اهمیت آن را درک کرده بودند اما نسبت به نیروهای آن بدبین بودند. آن‌ها معتقد بودند در این سازمان و با این اهمیت، باید آدم‌های وفادار به نظام سیاسی جدید تقویت شوند (احمدی امویی، ۱۳۸۵، ۱۵۸).

این موقعیت مصادف با وقوع جنگ تحمیلی بود و تمامی رخدادهای و تصمیمات و عملکردها تحت تأثیر این واقعه قرار می‌گرفت. هدف استراتژیک نظام پیشبرد جنگ بود و تأمین هزینه‌ها و پشتیبانی آن اولویت داشت. «شرایط جنگی» اقتضائات خاص خود را داشت و فقدان امنیت اجازه برنامه‌ریزی برای توسعه کشور و سرمایه‌گذاری و افزایش رفاه را نمی‌داد. وقوع جنگ همچنین موجب «تداوم فضای آرمانی و احساسی و ملت‌هت‌ابتدای انقلاب» گردید و این با فضای منطقی و عقلانی سازگاری نداشت.

با پایان یافتن جنگ انتقادات به دولت بیشتر شد و با تبلیغاتی که صورت می گرفت، بحث بازسازی کشور و بهبود وضعیت اقتصادی دائم مطرح می شد؛ اما بهبود اوضاع و کاهش نفوذ دولت و آزادسازی چیزی نبود که جناح چپ و دولت وقت از عهده آن برآیند. در این شرایط برنامه اول توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور مورد بررسی و تدوین قرار گرفت. در سال آخر دولت موسوی رخدادهای مهمی به وقوع پیوست که مسیر کشور را تغییر داد. پس از پذیرش قطعنامه شرایط متفاوت شد. بسیاری از زیربناها از دست رفته بود و نیاز به بازسازی داشت. مردم به دلیل جنگ از بسیاری از مطالبات خود گذشته بودند و با پایان جنگ این وضع قابل دوام نبود. نیازهای خفته اندک اندک سر برمی آوردند و افراد حاضر در جبهه ها به همراه فارغ التحصیلان دانشگاه ها نیاز به شغل داشتند. کشورهای منطقه و همسایه گوی سبقت را از ما ربوده بودند و «عقب ماندگی کشور» قابل پذیرش نبود. بازسازی و سرمایه گذاری نیاز به تعامل با جهان داشت و سیاست هایی را می طلبید که کاملاً با سیاست ها و برنامه های یک دهه قبل متفاوت بود. به عبارتی هم در دولت و هم در مجلس دو نوع نگرش به مسائل اقتصادی و اجتماعی وجود داشت و نگرش جدید در حال آماده شدن برای اداره کشور بود (احمدی امویی، ۱۳۸۵).

۳-۳. موقعیت سوم: سازندگی (۷۶-۱۳۶۸)

موقعیت سوم تاریخی، از تابستان ۱۳۶۸ و با انتخاب آیت الله هاشمی رفسنجانی به ریاست جمهوری آغاز شده و تا پایان دوره دوم ریاست جمهوری ایشان ادامه دارد. راه یافتن مفاهیم رشد و توسعه به ادبیات مدیریتی و اقتصادی ایران و تحوّل ذهنی سیاست گذاران نیز از این سال ها آغاز می گردد و نخستین برنامه پنج ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور از ابتدای این دوره اجرا می شود. در این دوران جناح راست به تدریج تمامی نهادهای قدرت را در اختیار می گیرد و جناح چپ را از عرصه بیرون می راند.

توسعه و نوسازی در این دوره نیازمند بسط تفکر فن سالاری و ورود فناوری و محصولات مدرن به کشور بود. از آنجا که نظام جمهوری اسلامی با وجوه فنی و فیزیکی توسعه کمتر مخالف می ورزید، برنامه نوسازی اقتصادی و اجتماعی با وجود مصائب آن،

۱. در مصاحبه با دکتر مسعود روغنی زنجان

پیش رفت و از آن‌پس پیشرفت‌های فناورانه و مهندسی و تجربی از اولویت‌های نظام سیاسی شد. ظاهراً این‌ها از وجوه مفید مدرنیته بود که به تحکیم قدرت نظام و رفاه مردم منجر می‌شد. با این وجود، غرب‌ستیزی و مقابله با استکبار هنوز از مؤلفه‌های گفتمانی بود.

در این دوره برنامه‌ریزی علمی هرچند به شکل ناقص اهمیت یافت که نمود آن را در برنامه‌های اول و دوم توسعه می‌توان دید که بعد از یک دهه بی‌برنامگی تدوین و اجرا شدند. همچنین ضرورت عقل‌گرایی و بازنگری در رویه‌های دولت‌سالاری ایدئولوژیک و مذهبی در دهه اول انقلاب، در بخش‌هایی از حاکمیت به وجود آمد که برون‌داد آن گرایش به برنامه‌ریزی علمی در کشور بود. از این رویداد می‌توان به‌عنوان روند نسبی و البته تردیدآمیز و محل اختلاف به سر عقل آمدن جمهوری اسلامی، تعبیر کرد (فراستخواه، ۱۳۸۸).

«فقه‌المصلحه» که میراث امام خمینی بود در آن سال‌ها به میزان بیشتری گسترش یافت و وجوه عرفی آن برجسته گردید. هرچند همه شاگردان امام به یک مسیر نرفتند، اما شخص هاشمی رفسنجانی تعلق خاطر بیشتری به عقل‌سیاسی و توسعه کشور داشت و همین رویکرد تأثیر خود را در تحولات اجتماعی و اقتصادی بر جای گذاشت.

در سوی دیگر میدان، نخبگان جریان چپ مذهبی که دوران تحولات فکری خود را می‌گذراندند، اقدام به طرح افکار و ایده‌هایی کردند که به‌طور مستقیم در پیوند با «علوم انسانی» قرار داشت. در واقع رشد آرام‌آرام علوم انسانی و ترجمه نظریه‌ها و مفاهیم جدید در جامعه ایران، زمینه گسترش فعالیت‌های فکری و طرح نظریات معرفت‌شناسانه را فراهم کرده به تحول در اندیشه سیاسی و اقتصادی انجامید. حکومت دینی مورد نقد واقع شده و مفاهیمی مثل توسعه، مشارکت، تکثرگرایی، تحزب و دموکراسی به تدریج وارد ادبیات سیاسی کشور گردید.

با پایان یافتن جنگ تحمیلی و فوت امام خمینی پروژه مدرن‌سازی از سر گرفته شد و دینی‌سازی در اولویت دوم قرار گرفت. تلاش روشنفکران دینی در این دوره تماماً در نقد

۱. فقه‌المصلحه توسط امام خمینی در برابر فقه جواهری یا فقه سنتی مطرح گردید. پس از انقلاب اسلامی، دستگاه فقه شیعه با دستگاه دولت گره خورد و امام خمینی در قالب نظریه ولایت مطلقه فقیه عنصر مصلحت را عمیقاً وارد نظام فقهی خویش کرد. عنصر مصلحت به‌عنوان یک کاتالیزور عرفی‌کننده قوی، می‌تواند دستگاه فقه را به نظام حقوق عرفی تبدیل کند (حجاریان، ۱۳۸۹).

ایدئولوژی و آرمان‌شهرگرایی بود و تحت تأثیر گفتمان‌های جهانی قرار داشت. با وقوع این چرخش فکری، مدیریت سیاسی و اقتصادی کشور همه و غم خود را در جهت توسعه اقتصادی، آموزش نیروی انسانی و گسترش دانشگاه‌ها قرار داد. در حوزه فعالیت‌های فرهنگی و هنری نیز تحولاتی رخ داد و از یکدستی به سمت تکثر رفت (کاظمی، ۱۳۸۷). البته در واکنش به این تحولات فکری و سیاسی، گروه‌های تازه‌ای که بنا را بر مقاومت و برخورد نهاده بودند نیز شکل گرفتند که در نوع خود تأثیرگذاری خاص خود را، هرچند با برد محدود داشتند که در دوره‌های بعدی نقش اصلی را در سرکوب فرایندهای اصلاحی ایفا کردند.^۱

چرخش اصلاح‌گرایانه‌ای که در سال‌های پایانی دولت موسوی در برخی از مدیران نمایندگان مجلس رخ داده و موجب نزدیکی آن‌ها به هاشمی رفسنجانی شده بود، باعث شد تا طیفی از مدیران «فن‌سالار» (تکنوکرات) در دولت سازندگی شکل بگیرد. رویکردهای آن‌ها چندان به مذاق راست سنتی و روحانیون محافظه‌کار خوش نمی‌آمد و موجب مخالفت مجلس با آن‌ها می‌شد؛ اما تشکیل «کارگزاران سازندگی» به معنای تولد راست مدرن در سیاست ایران بود که سخن از مخالفت با انحصار و لزوم تکثر و رقابت می‌گفت و مواضع خود را در رسانه‌هایی چون روزنامه «ایران» و روزنامه «همشهری» بازتاب می‌داد. از سوی دیگر جریان چپ مذهبی نیز فعالیت‌های تشکیلاتی و فکری خود را از سر گرفت و با وجود محدودیت‌های سیاسی و فرهنگی، در مراکزی چون «مرکز تحقیقات استراتژیک ریاست جمهوری» و روزنامه «سلام» اقدام به بازسازی تشکیلاتی و سیاسی نمود. این جریان در سال‌های بعد خود را در قالب جریان اصلاح طلب بازسازی کرد.

برنامه پنج‌ساله اول توسعه با هدف «آزادسازی اقتصادی» آغاز شد. هدف اصلی این برنامه آن بود که با سرمایه‌گذاری دولت در زمینه بازسازی خسارت‌های جنگ تحمیلی و بهره‌برداری حداکثری از ظرفیت‌های موجود، روندهای منفی اقتصادی حاکم را به نفع ایجاد رشد اقتصادی در کشور تغییر دهد و بستر تداوم رشد در آینده را فراهم کند. استراتژی اصلی برنامه دوم توسعه تثبیت دستاوردهای برنامه اول، ایجاد ثبات در روندهای اقتصادی

۱. اشاره به شکل‌گیری گروه‌های موسوم به فشار در نیمه اول دهه هفتاد که به‌عنوان گروه‌های ارزشی و حزب‌اللهی به سخنرانی‌های روشنفکران، مطبوعات منتقد و تولید آثار هنری که به‌زعم آن‌ها فاسد بود، واکنش‌های اغلب فیزیکی و خشن نشان می‌دادند.

کشور و کاهش تبعات تورم، بدهی‌های ارزی و بی‌ثباتی سیاست‌های پولی و مالی بود. این برنامه نیز به‌طور کلی مبتنی بر رشد اقتصادی، آزادسازی اقتصادی و خصوصی‌سازی بود (گام‌های پنج‌ساله توسعه ملی، ۱۳۹۲).

دولت‌سازندگی در فضایی که مطالبه بهبود و افزایش سطح زندگی وجود داشت، با امیدهای زیادی روی کار آمد؛ اما اندک‌اندک ضعف‌های ساختاری و بنیادی کشور برای توسعه آشکار گردید و برای همه عیان شد که مسیر توسعه‌یافتگی مسیری طولانی، پرهزینه و دردناک است. هرچند دولت هاشمی موفقیت‌های نسبی در افزایش تولید و ارتقای زیرساخت‌های عمرانی کشور کسب کرد و توانست بر مبنای سیاست‌های بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول، پایه‌های یک اقتصاد متفاوت با دوران جنگ را در ایران بنا نهد، اما از هزینه‌های این تغییر هم نمی‌توان غافل شد. سیاست خصوصی‌سازی با ناکامی‌هایی مواجه شد و مخالفت‌های تند و خشن از سوی طیف‌های مختلف را برانگیخت. وجود رانت و قاچاق و بروز برخی اختلاس‌های پرسروصدا بی‌اعتمادی به دولت را افزایش داد و تورم جان‌فرسا اعتراضات خیابانی را در پی داشت.

در چارچوب اتخاذ رویه تعدیل ساختاری، همه ضرر کردند. جامعه یک فرصت تاریخی و منابع ارزی و انسانی عظیم و دولتمردان، اعتبار و اعتماد عمومی خود را از دست دادند. این در حالی است که ما از انبوهی نهادهای نظارتی رسمی هم برخوردار بوده‌ایم که نتوانسته‌اند در زمان مناسب به شیوه کارآمد از عهده مسئولیت خود برآیند؛ بنابراین، ما به یک جامعه مدنی قدرتمند نیاز داریم که بر فراز دولت و بازار از توانمندی‌های هر دوی آن‌ها استفاده کند، اما کاستی‌ها و محدودیت‌های آن‌ها را نیز به حداقل برساند (مؤمنی، ۱۳۸۶، ۲۴۵).

در این دوره، در عمل بخشی از گروه‌های منتقد به حاشیه رفتند. در حالی که تکیه دولت بر علم و دانش و احترام به دانشگاهیان و نخبگان می‌توانست اعتماد به دولت را افزایش دهد و فرایند توسعه را پایدارتر و قابل‌قبول‌تر نماید. سازمان برنامه در این دوره نیز آماج حملات بود و به نظرات کارشناسی آن‌چندان توجهی نمی‌شد. در مجموع اقدامات توسعه‌ای دولت سازندگی منجر به دگرگونی‌های اجتماعی در کشور شد و با گسترش مصرف کالاهای لوکس و مدرن و افزایش فاصله طبقاتی و رشد سرمایه‌داری و تجمل همراه بود.

۳-۴. موقعیت چهارم: اصلاحات (۸۴-۱۳۷۶)

موقعیت چهارم تاریخی، مقارن یک نقطه عطف در تاریخ جمهوری اسلامی است. این دوران از خرداد ۱۳۷۶ و پیروزی سیدمحمد خاتمی در انتخابات ریاست جمهوری آغاز می‌گردد و تا سال ۱۳۸۴ ادامه می‌یابد. جریان چپ پس از بازسازی تشکیلاتی و فکری و درحالی‌که خود نیز گمان نمی‌برد، پیروز مطلق انتخابات شد و جریانی که با شعار اصلاحات و نوسازی سیاسی به میدان آمده بود قدرت را به دست گرفت. گرچه عملکرد دولت در این دوران بیشتر معطوف به توسعه سیاسی و فرهنگی بود، اما دگرگونی‌های فکری و رشد علمی از یک سو و توسعه اقتصادی از سوی دیگر دست به دست هم دادند تا مدیریت کشور بیش از پیش متحول شود. روی کار آمدن دولت اصلاحات را به نوعی می‌توان محصول تلاش‌های فکری و گفتمانی از یک سو و تحولات فرهنگی و اجتماعی در نیمه نخست دهه ۱۳۷۰ دانست.^۱

این دوران را می‌توان دوران اوج رشد و توسعه علوم اجتماعی-انسانی در ایران دانست. رخدادی که همسو با ترجمه اندیشه‌های جدید و تأثیرپذیری از گفتمان مسلط جهانی، تحولات فکری و گفتمانی جدیدی به همراه داشت. توسعه رشته‌های علوم انسانی و علوم اجتماعی در دانشگاه‌ها و مطالعه نظریه‌های جدید در سیاست و جامعه‌شناسی و اقتصاد و حقوق، زمینه تضارب دین و حکومت دینی با آن‌ها را فراهم کرد و چالش‌های فکری زیادی را برانگیخت. این روند در دوران اصلاحات شدت یافت و علوم انسانی در کانون توجهات قرار گرفت. نگاه بدبینانه نسبت به علوم انسانی و اجتماعی فروکش کرده و سعی می‌شد از دریچه علوم انسانی به جامعه جدید نگاه شود. این سنت توانست بسیاری از مفاهیم و نظریه‌های علوم انسانی را در جامعه وارد کند. مهم‌تر آنکه نگاه روشنفکران دینی در نسبت میان دین و علم تغییر کرد. در این برهه سخن از تعامل علم انسانی بود با دین و از این رو، دیگر پای نگاه تدافعی و مقاومتی در میان نبود بلکه سخن از تأثیرپذیری همه چیز از جمله معرفت دینی از دنیای گسترده علوم انسانی بود. چرخش روشنفکران دینی به علوم انسانی و

۱. اشاره به فعالیت‌های فکری روشنفکران و نشر مفاهیم جدید در نشریاتی چون «کیان»، «ایران فردا»، «عصر ما» و همچنین رشد تعداد دانشجویان و مطالبات فزاینده طبقه متوسط.

تغییر پارادایم‌های تحلیلی آن‌ها موجب شد تا سهم خود را در تغییر جامعه به علوم انسانی ایفا کنند (کاظمی، ۱۳۸۹).

گسترش علوم انسانی در دانشگاه‌ها و مؤسسات و نهادهای آموزشی در این دوره مشهود است. افزایش رشته‌های علوم انسانی و توسعه گروه‌ها و دپارتمان‌ها و جذب اساتید و روشنفکران به دانشگاه‌های کشور از دیگر نمودهای پیشرفت علوم انسانی است. سیاست‌های آموزش عالی نیز در این دوره متحوّل شد. در برنامه سوم توسعه، نظام آموزش عالی در نظام کلی تر «علم و فناوری» ادغام گردید تا آن را با نظام اقتصادی و اجتماعی کشور پیوند دهد. تغییر وزارت فرهنگ و آموزش عالی به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری از گام‌های اساسی این برنامه بود تا در امور اجرایی و سیاست‌گذاری نظام علمی کشور انسجام ایجاد کند. برنامه سوم توسعه بر اولویت نظام علمی کشور بر نظام اقتصادی تأکید دارد و خواهان انعکاس آثار مثبت محصولات علمی در جهت تحکیم بنیان‌های توسعه است (قانع‌ی‌راد، ۱۳۸۲).

رشد علوم انسانی و انتقال مفاهیم مرتبط با توسعه‌یافتگی، فرایندهای تصمیم‌گیری در نهادهای اجرایی را دستخوش تغییر کرد. درحالی‌که تا پیش از آن سیاست‌های دولت و دیگر نهادهای اجرایی با روش‌های انحصاری و یک‌سویه اخذ می‌شد و تنها عامل اثرگذار، رقبای سیاسی و نهادهای قدرت بودند، در این دوران صحبت از نظارت شهروندان و نقد عملکرد حاکمان و مسئولان به میان آمد. نهادینه شدن مفاهیمی مثل دموکراسی، مشارکت و نقد موجب گردید انتظار نخبگان و مردم از مسئولان و مدیران کشور بالا رود و مسئولیت‌پذیری آنان نیز افزون گردد. نظارت و ارزیابی اجتماعی یکی از مهم‌ترین عوامل عقلانی شدن تصمیمات و بهبود نتایج آن‌هاست. در این دوره تقویت نهادهای علمی و دانشگاهی و اتکای دولت به روشنفکران، نخبگان و دانشگاهیان در عقلانی‌تر شدن برنامه‌ریزی‌ها و ابتنای آن‌ها بر دانش تأثیر چشمگیر داشت. چنین رویکردی همچنین موجب به حاشیه راندن روش‌های خودسرانه و بی‌ضابطه گردید و شفافیت، منطق و قانون را جایگزین آن کرد.

«طبقه متوسط» که از دوران سازندگی و در اثر سیاست‌های باز اقتصادی دولت شکل گرفته بود در این دوران بیشترین اثرگذاری را داشت. مطالبات فرهنگی و سیاسی

متراکم در این طبقه و انتقادات جدی به رویه‌های ایدئولوژیک و انحصاری و تمامیت‌خواهانه حاکمیت یکی از عوامل اصلی جنبش اصلاحی بود. در حالی که محافظه‌کاران از ابتدای انقلاب بر سرمایه‌داری تجاری و نیروهای بازار تکیه داشتند، سیاست‌های توسعه اقتصادی دوران سازندگی که در دوران اصلاحات هم به شکلی تداوم یافت، موجب ظهور طبقه متوسط و طیفی از نیروهای جدید اقتصادی مثل صنعتگران و تولیدکنندگان شده بود. آن‌ها پشتوانه‌های طبقاتی و اجتماعی توسعه در ایران بودند.

جریان راست مذهبی که در آن سال‌ها تحت نام «محافظه‌کار» نامیده می‌شد، در مواجهه با مطالبات نوگرایانه و برنامه‌های عملی دولت برای اجرای فرایندهای نوسازی سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در کشور، واکنش‌های فکری و گفتمانی نشان داد. این جریان که نهادهای انتصابی و سنتی جامعه را در دست داشت در این دوران دچار تحوّل شده و به تدریج خود را در قالب گفتمان اصول‌گرایی بازسازی کرد. پایگاه اجتماعی و اقتصادی این جریان ریشه در بازار، حوزه‌های علمیه و روحانیت، مساجد و به‌طور کلی نهادهای سنتی و ارزشی داشت.

از مهم‌ترین اقدامات اقتصادی دولت خاتمی می‌توان به تشکیل حساب ذخیره ارزی، اصلاح سامانه مالیاتی، تثبیت نرخ ارز و تصویب و اجرای قانون سرمایه‌گذاری خارجی، کاهش تسهیلات تکلیفی، تأسیس بانک‌های خصوصی و گسترش بورس‌های استانی اشاره کرد. برنامه سوم توسعه که به «برنامه اصلاح ساختاری» معروف شد دارای جهت‌گیری‌هایی از قبیل اصلاح محیط کسب‌وکار، مقررات زدایی از فرآیند سرمایه‌گذاری، تقویت قدرت رقابت‌پذیری از طریق حرکت به سمت آزادسازی نظام قیمت‌ها و تعیین قیمت بر مبنای سازوکار بازار به‌عنوان ابزار تخصیص بهینه منابع، یکسان‌سازی نرخ ارز، آزادسازی تجارت و حذف موانع غیر تعرفه‌ای، تخصیص رقابتی منابع بانکی، تأسیس بانک توسط بخش غیردولتی، تشکیل حساب ذخیره ارزی و حذف یارانه انرژی بود. برنامه چهارم توسعه در قالب سند چشم‌انداز کشور در افق ۱۴۰۴ و با جهت‌گیری کلی رشد مستمر اقتصادی تدوین شد و به «برنامه توسعه پایدار با رویکرد جهانی» نیز مشهور است.

ضعف در اجرای سیاست خصوصی‌سازی، فقدان انضباط مالی و تورم، عدم توفیق در هدفمند کردن یارانه‌ها و شکست طرح ضربتی اشتغال نیز از ناکامی‌های دولت اصلاحات است. از دیگر نقاط ضعف این دولت که تقریباً در تمام دولت‌های پس از انقلاب مشاهده می‌شود، نداشتن تفکر و خط‌مشی معین در حوزه مسائل اقتصادی است. اختلافات فکری در میان افرادی که به نوعی اصلاح‌طلب محسوب می‌شدند و در دولت حضور داشتند خاصه در دولت اول اصلاحات، یکی از موانع اصلی نیل به سیاست‌های منسجم و هماهنگ بود. از یک‌سو افرادی چون عالی‌نسب و بهزاد نبوی و نمازی و ستاری فر بودند که تمایل به حضور پررنگ دولت داشتند و از سوی دیگر نجفی و نیلی و دیگران که مدافع اقتصاد بازار بودند؛ اما در نهایت سازمان برنامه توانست برنامه سوم توسعه را با نگاهی نو و متفاوت از برنامه‌های قبل تدوین کند (احمدی امویی، ۱۳۸۵).

گفتنی است سازمان برنامه و بودجه در دولت دوم اصلاحات با ادغام سازمان امور اداری و استخدامی در آن به «سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی» تغییر نام داد. جابجایی مدیران اقتصادی در دولت دوم نیز زیاد بود که نشان از ناهماهنگی تیم اقتصادی دولت داشت.

۳-۵. موقعیت پنجم: اصول‌گرایی (۹۲-۱۳۸۴)

دوران پنجم تاریخی از ابتدای ریاست جمهوری محمود احمدی‌نژاد آغاز می‌گردد و تا سال ۱۳۹۲ و پایان دولت دهم تداوم می‌یابد. این دوران را می‌توان دوران احیای گفتمان حاکم بر سال‌های نخستین انقلاب اسلامی و بازتولید ایدئولوژی اقتدارگرا و غیر دموکراتیک دانست. سیاست‌های باز توزیعی و حمایت از اقشار کم‌درآمد و طبقات محروم در اولویت برنامه‌ریزی‌های این دوره قرار دارد و تلاش می‌گردد ابتدای برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌ها بر ارزش‌های مذهبی و ایده‌های اتوپیاگرایانه باشد. در واقع اصول‌گرایان از دوره اصلاحات به تدریج با چرخشی آشکار نسبت به نگرش‌های اسلاف خود، مدافع عدالت و رسیدگی به حال محرومان و مداخله دولت در توزیع ثروت شدند. همین گفتمان توده‌گرا بود که با جذب اقشار و طبقات پائین جامعه توانست پیروز انتخابات دوره نهم ریاست جمهوری باشد.

رهبران فکری و ایده پردازان دولت اصول‌گرا که از دوره اصلاحات فعال بودند، در این دوران اقدام به عملیاتی نمودن افکار خود نمودند و در سال‌های بعد جریانی را تحت عنوان

«جبهه پایداری انقلاب اسلامی» تأسیس کردند. در دولت دوم احمدی‌نژاد نفوذ توأمان ایده‌های بنیادگرایانه و اسلامی از یک‌سو و انگاره‌های مدرن و ملی‌گرایانه از سوی دیگر دولت را دچار تناقض در نظر و عمل نمود. رخداد‌های مرتبط با انتخابات ریاست‌جمهوری سال ۱۳۸۸ نیز وضعیت کشور را بیش‌ازپیش پیچیده و بحرانی و جامعه را دوقطبی کرد.

در این دوره دانشگاه و علوم انسانی مجدداً دچار محدودیت و تنگ‌نظری سیاستمدارانی شد که ظاهراً علاقه‌ای به دانشگاهیان نداشتند. رئیس‌جمهور وقت با آنکه استاد دانشگاه بود، نامناسب‌ترین روابط را با دانشگاهیان، روشنفکران و نخبگان داشت. او پایگاه اجتماعی خود را در توده‌های مردم عادی می‌دید و اعتنایی به طبقه متوسط و نخبگان جامعه نداشت. نقدهای مکرر دانشگاهیان ثمره‌ای نداشت و نه تنها در علمی اداره کردن کشور مؤثر نیفتاد که خود دانشگاهیان را نیز به خطر انداخت. برخوردهای حذفی و مدیریتی غیردانشگاهی در دانشگاه‌هایی چون «دانشگاه علامه طباطبائی» که تنها دانشگاه علوم انسانی کشور است، بارها اعتراض اساتید و دانشجویان و حتی نمایندگان مجلس را در پی داشت.

در رابطه با وضعیت کلان اقتصادی کشور در این دوره، گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۲) اذعان دارد که وضعیت اقتصاد کلان کشور با منابع صرف شده متناسب نیست. در واقع عملکرد اقتصاد کلان کشور در دوره ۱۳۹۲-۱۳۸۴ در قیاس با منابعی که استفاده شده‌اند (به‌ویژه منابع ارزی) شکاف قابل‌توجهی با وضعیت مطلوب دارد. داده‌ها نشان می‌دهند که در دوره ۱۳۹۲-۱۳۸۴ به‌طور متوسط به ازای هر یک درصد رشد اقتصادی در هر سال، ۸/۲۲ میلیارد دلار هزینه شده است، در حالی که این رقم برای دوره ۱۳۸۴-۱۳۷۶ معادل ۵/۴ میلیارد دلار بوده است.

برنامه چهارم توسعه کشور که در دولت اصلاحات تدوین شده بود در این دوره و در مرحله اجرا با بی‌مهری مواجه شد و بر اساس گزارش تحقیق و تفحص مجلس شورای اسلامی از عملکرد دولت در اجرای برنامه چهارم توسعه (۱۳۹۰) میزان تحقق اهداف این برنامه بیش از ۵۰ درصد نبوده و کشور همچنان با بیکاری، تورم، کاهش تولید نفت و کاهش تکمیل پروژه‌های عمرانی مواجه است (گزارش تحقیق و تفحص مجلس شورای اسلامی از عملکرد دولت در اجرای برنامه چهارم توسعه، ۱۳۹۰). در تدوین برنامه پنجم

توسعه اهداف سه‌گانه‌ی تحقق دو شاخص پایه‌ای پیشرفت و عدالت، توجه به دین‌باوری و خودباوری و ترسیم الگوی بومی و نقشه اسلامی-ایرانی مقدمه ورود به هدف اصلی قرار داده شده بود که آن هدف عبارت بود از: حرکت شتابنده به سمت تحقق جامعه اسلامی اسوه و شاهد، با رویکرد عدالت محوری و مشارکت مردمی در همه عرصه‌ها (مستندسازی سیر تحوّل برنامه پنجم توسعه از لایحه تا قانون، ۱۳۹۱).

دیگر سیاست‌های اقتصادی دولت نیز صورتی آشفته و متناقض پیدا کرده و نامه‌های اعتراضی اقتصاددانان کشور را به دنبال داشت. طرح بنگاه‌های زودبازده، طرح مسکن مهر، تأسیس صندوق مهر رضا(ع) و طرح تحوّل اقتصادی و نقدی کردن یارانه‌ها از مهم‌ترین سیاست‌های دولت برای بهبود وضعیت کشور و تحقق وعده‌ها بود. سیاست‌هایی که موجب شد دولت در ارائه خدمات به طبقات محروم و ضعیف جامعه و اجرای سیاست‌های حمایتی موفقیت‌های نسبی حاصل کند؛ گرچه در سال‌های پایانی با مشکلات عدیده مواجه گردید. بی‌ثباتی مدیریتی و جابجایی اعضای کابینه و بی‌توجهی به نظرات کارشناسان و نخبگان موجب شد تا اقداماتی از قبیل انحلال سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، گسترش واردات کالا در اثر افزایش درآمدهای نفتی، افزایش نقدینگی و تورم و بی‌اعتنایی به قانون برنامه چهارم توسعه و ناکارایی در اجرای سیاست‌های اصل ۴۴ قانون اساسی و در مواردی ازدیاد آرام‌آرام فساد و رانت به وقوع بپیوندد.

۴. نتیجه‌گیری

موقعیت‌های اول و دوم، دوران سلطه گفتمان ایدئولوژیک و انقلابی بود و رخدادهایی چون انقلاب فرهنگی را در پی داشت. در آن دوران (به‌ویژه در موقعیت دوم) سخن گفتن از مفاهیم و اندیشه‌های جدید دشوار بود و شرایط جنگ کمتر اجازه تفکر به کسی می‌داد. پس از جنگ تحمیلی و در موقعیت سوم، تفکر فن‌سالاری که گزینشی از علم جدید بود، (علیرغم برخی مخالفت‌ها) در کشور قدری رشد یافت. هرچند هنوز نظریه‌های دقیق در کار نبود و توافقی برای اتخاذ خط‌مشی‌های شفاف جهت طراحی برنامه‌ها وجود نداشت.

فرایند توسعه و نوسازی در موقعیت‌های سوم و خاصه چهارم، جریان‌های ایدئولوژیکی را که از ابتدای انقلاب در بطن نظام و لایه‌های معرفتی آن وجود داشت، دوباره احیا کرد.

جدول شماره (۱). مقایسه ابعاد معرفتی و توسعه‌ای موقعیت‌های پنج‌گانه

موقعیت	ابعاد معرفتی و گفتمانی	ابعاد اجرایی و توسعه‌ای
اول	غرب‌سستیزی، استعمارستیزی، مبارزه با سرمایه‌داری، انقلاب فرهنگی در دانشگاه‌ها	فقدان برنامه‌ریزی توسعه به دلیل شرایط سال‌های ابتدایی انقلاب اسلامی
دوم	ارزش‌های دینی، استکبارستیزی، ایشار و شهادت، فقه‌المصلحه	دولت‌تمرکزگرا، مدیریت شرایط جنگ، فقدان برنامه‌ریزی توسعه
سوم	رفاه و مصرف‌گرایی، سازندگی، رشد علوم تجربی و فنی	آغاز برنامه‌ریزی توسعه به معنای فنی، خصوصی‌سازی و تعدیل اقتصادی
چهارم	آزادی، مردم‌سالاری، جامعه مدنی، رشد علوم انسانی	توسعه پایدار و همه‌جانبه، مشارکت نخبگان و شهروندان
پنجم	غرب‌سستیزی، بنیادگرایی، عدالت‌گرایی، اسلامی‌سازی علوم و دانشگاه	تعالی به‌جای توسعه، سیاست‌های باز توزیعی، ادعای مدیریت جهان

رویکرد به علم جدید در ایران از ابتدا بر اساس نگاه تجربه‌گرا شکل یافته و علوم سنتی نیز ریشه در شهود، منطق و قیاس دارند. رویکردهای تجربه‌گرا و عقل‌گرا هر دو منجر به اقتدارگرایی می‌شوند و در مقابل، عقل‌گرایی انتقادی می‌تواند مبنای یک علم رشد‌یابنده و دموکراتیک باشد. تفکر فن‌سالار بخشی از همان رویکرد تجربه‌گراست که نوسازی از بالا را در دستور کار قرار می‌دهد و مصادیق آن در موقعیت سوم، در قالب برنامه‌های اول و دوم توسعه و سیاست‌های دستوری خصوصی‌سازی دیده می‌شود.

فروض ارزشی عنصر تفکیک‌ناپذیر تحلیل اقتصادی و سیاست‌های عمومی است. اهداف توسعه و سیاست‌های مربوط به آن که بر پایه تحلیل‌های کمی و کیفی قرار دارد زمانی می‌تواند تحقق یابد که ارزش‌های ذهنی در میان مردم و به‌طور خاص در میان تصمیم‌گیران کشور مورد توافق باشد. در غیر این صورت رسیدن به توافق چه در زمینه اهداف و چه در زمینه سیاست‌ها ممکن نخواهد بود؛ بنابراین فروض ارزشی در اقتصاد توسعه باید روشن و شفاف باشد (تودارو و اسمیت^۱، ۱۳۹۳).

1. Todaro and Smith

مفاهیم، ارزش‌ها و نظریه‌ها راهنمای عمل هستند و در فرایند برنامه‌ریزی توسعه و مهندسی تغییرات اجتماعی نقش ایفا می‌کنند. از سوی دیگر توسعه‌یافتگی وضعیتی است که به لحاظ مفهومی و ذهنی همبستگی تام با مفاهیم جهان جدید و فرضیه‌ها و نظریه‌های علوم انسانی دارد. بر این اساس، مطالعه موقعیت‌های پنج‌گانه در جمهوری اسلامی نشان می‌دهد که برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران توسعه در کشور، در اغلب موارد فهم دقیق و منسجمی از اقتصاد و جامعه مطلوب نداشته‌اند. آن‌ها همچنین نظریه معینی برای توسعه کشور و برنامه‌ریزی جهت ساختن آینده در ذهن نداشته و صرفاً بر اساس نفی الگوها و مدل‌های غربی و تکیه بر برخی مفاهیم و احکام اسلامی به مدیریت کشور پرداخته‌اند. چنانکه در یافته‌ها مشاهده شد، در دهه نخست انقلاب اسلامی رویکرد حمایت از مستضعفان، عدالت اجتماعی و توزیع یارانه در دستور کار بود. در موقعیت سوم سیاست‌های خصوصی‌سازی و تعدیل اقتصادی که منجر به تورم و افزایش شکاف‌های طبقاتی گردید و در موقعیت چهارم توسعه سیاسی و حمایت از آزادی‌های اجتماعی که جامعه را به سمت یک پوست‌اندازی جدید برد. موقعیت پنجم نیز نوعی بازگشت به گفتمان انقلابی و عدالت‌گرا بود. این فرایند نشان‌دهنده اوج آشفتگی و فقدان خط‌مشی منسجم برای توسعه همه‌جانبه کشور است.

اندیشه فن‌سالارانه علت توسعه اقتصادی را امور فنی و مادی می‌داند و به این نکته مهم توجه ندارد که پیشرفت جوامع صنعتی در چند قرن اخیر ریشه در تحولات فکری و ارزشی و دگرگونی روابط اجتماعی و اقتصادی دارد. تا زمانی که این تغییر رخ ندهد، انتقال فناوری و سرمایه و تربیت کادر فنی و ... گرهی از توسعه نمی‌گشاید (غنی‌نژاد، ۱۳۸۶).

در دوران جدید انسان به‌عنوان فاعل شناخت مطرح است و فرایند شناخت از طریق کوشش ذهنی و مشارکت فعال فرد انسانی ممکن می‌شود و در انحصار هیچ طبقه و گروهی نیست. همه انسان‌ها می‌توانند در جست‌وجوی حقیقت باشند و از این جهت شأن و منزلت یکسان دارند؛ بنابراین، مفاهیم و ارزش‌های مرتبط با فرد انسانی از جمله آزادی فردی، حق حیات، حق مالکیت و انتخاب سرنوشت که ارزش‌های مهم جامعه جدید تلقی می‌شود، از الزامات معرفت‌شناسی و علوم انسانی جدید است.

«ما در جهانی زندگی می‌کنیم که علم و هرمنوتیک و نظریه انتقادی می‌توانند در فهم و اصلاح آن به کمک کنند (اباذری، ۲۸۰:۱۳۸۷)».

«علوم انسانی انتقادی» محصول شیوه‌ای از تفکر و تعقل است که در آن فرضیه‌ها و نظریه‌ها با معیار نقد سنجیده می‌شود و محک می‌خورد. هراندازه نظریه‌ای در برابر نقادی‌های نظری و تجربی مقاومت بیشتری داشته باشد، موقتاً بهتر از نظریه‌های رقیب خواهد بود؛ بنابراین عقل و تجربه معیارهای نقد و ارزیابی نظریه‌های علوم انسانی واقع می‌شود و فرضیه‌های علوم انسانی تماماً موقتی هستند. در این شیوه آنچه اصالت دارد ارائه فرضیه‌های نو و «نقد مداوم» آن‌هاست و آنچه از این رهگذر به دست می‌آید را می‌توان علمی دانست.

علوم انسانی به همان میزان که نقش ایجابی در ساختن دارد، به دلیل بنیادهای انتقادی که این علوم بر مبنای آن‌ها ساخته شده است، در درون خود نوعی دیالکتیک دارد که انتقاد مداوم برای عبور از وضعیت کنونی و رسیدن به «موقعیت‌های بازاندیشی شده» را فراهم می‌کند و حتی موقعیت خود علم را هم موردانتقاد و بازاندیشی قرار می‌دهد (بورديو ۱۳۸۸ و ۱۳۸۹).

«علوم انسانی انتقادی» که می‌توان آن را عامل بسط مفاهیم توسعه و اتخاذ روش‌های عقلانی و تدریجی دانست، کمتر در کشور ما مجال بروز و ظهور یافته است. تلاش‌های دستوری برای تولید «علم بومی و دینی»، راه به جایی نبرده و به نظر می‌رسد تا زمانی که نگاه به علم و اندیشه در جامعه ما متحوّل نشود و نقد و پرسشگری در دانشگاه‌ها و دیگر محافل علمی ما نهادینه نگردد، از توسعه خبری نخواهد بود. برنامه‌ریزی برای توسعه نیازمند فعالیت‌های فکری مداوم و بهره‌گیری از اندیشمندان و نخبگان کشور برای تولید مفاهیم و پیشرفت در علوم اجتماعی و انسانی است. این پیشرفت بدون شناخت و ارزیابی سنت‌ها، اراده برای تولید نظریه‌های بدیع و تازه و درنهایت نقد علمی و آزادانه آن‌ها ممکن نیست.

اگر توسعه می‌خواهیم، ناگزیر باید به علوم انسانی رجوع کنیم. ما باید اداره و مدرسه و دانشگاه و بازار و بیمارستان و دادگاه و ورزش خود را اصلاح و برای جلوگیری از شیوع اعتیاد و مفاسد دیگر چاره‌اندیشی کنیم. این کارها را بدون رجوع به علوم اجتماعی نمی‌توان انجام داد؛ یعنی تدوین و اجرای برنامه توسعه در جهان متجددمآب موقوف به پیشرفت در علوم اجتماعی است (داوری اردکانی، ۱۳۸۹، ۴).

در حوزهٔ عملکردی و از منظر مهندسی اجتماعی، می‌توان گفت در کمتر موقعیتی شاهد فرایندهای عقلانی و واقع‌بینانه برای تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی بوده‌ایم. در جمهوری اسلامی دو نوع رویکرد به برنامه‌ریزی توسعه را می‌توان از یکدیگر تفکیک کرد و آن‌ها را ذیل نظریه‌های مربوط به مهندسی اجتماعی مورد واکاوی و تحلیل قرار داد.

یک رویکرد متأثر از نگاه بنیادگرایانه و ایدئولوژیک بوده که شکل ناب آن را در موقعیت‌های اول و دوم می‌بینیم. سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها در این دوران نزدیک به روش «مهندسی اجتماعی اتو پیاگرایانه» است و ایده‌هایی چون «ساختن آرمان‌شهر حکومت اسلامی»، «جهانی‌سازی انقلاب اسلامی»، «یکدست‌سازی جامعه» و «تضمین سعادت مؤمنان» در اولویت است. صورت‌بندی صحیح و موردتوافقی از مسائلی که کشور با آن روبه‌رو است وجود ندارد. نقد راهکارها و برنامه‌ها و سیاست‌ها به‌طور جدی صورت نمی‌گیرد و به‌جای رویکردهای کارشناسی، شاهد تصمیمات عجولانه هستیم. راه‌حل‌ها در معرض نقد تمامی نخبگان نیز گذاشته نمی‌شود، چه رسد به افکار عمومی و شهروندان عادی. بدین گونه است که نظارت عمومی وجود ندارد و مشارکت نخبگان و مردم در فرایند برنامه‌ریزی‌ها دیده نمی‌شود.

حتی در موقعیت سوم که بحث رشد و توسعه اقتصادی در اولویت است، بسیاری از طیف‌ها و گروه‌های سیاسی و اجتماعی در طرح مسئله و روش اجرای آن نقدهای جدی دارند، اما این نقدها کمتر مورد اعتنا واقع شده و حتی با آن‌ها برخورد می‌شود. اوج این وضعیت در موقعیت پنجم است که روش مهندسی اجتماعی کل‌گرا و انقلابی احیا شده و اتو پیاگرایی تبدیل به گفتمان مسلط می‌شود. «ایده‌های موعودگرایانه»، «ادعای مدیریت جهان» و «رادیکالیسم و افراط» از تبعات این نگرش است. این روش با قانون‌گرایی و نظارت‌سازگاری ندارد و مهم‌ترین شاهد مثال آن مهجور بودن و طرد سازمان برنامه در موقعیت‌های پنج‌گانه است. ماحصل این روش در برنامه‌ریزی و مدیریت کشور، در بهترین حالت نوسازی آمرانه همراه با رانت، فساد، نابرابری، تبعیض و انحصار است.

روش دوم که مبتنی بر «مهندسی اجتماعی تدریجی» است، نگاه اصلاح‌گرایانه به مسائل و موضوعات دارد و مطلقاً به دنبال تغییرات انقلابی و رادیکال نیست. این روش را تنها در

موقعیت چهارم (البته با ضعف و نقص) می‌توان مشاهده کرد. مباحث توسعه اجتماعی و سیاسی از جمله لزوم «دموکراتیک شدن تصمیم‌گیری‌ها» و «مشارکت آحاد مردم» و تأکید بر «حق انتقاد و نظارت اجتماعی»، در نهادینه شدن این روش بسیار مهم است.

در این موقعیت طرح مسائل موجود در جامعه به جای سرپوش گذاری و پنهان کردن آن‌ها به همراه کمک گرفتن از علوم انسانی و پژوهشگران برای شناخت وضعیت کشور، به صورت‌بندی هرچه بهتر از مسائل موجود کمک کرد. برخی از پژوهش‌هایی که زیر نظر اساتید و کارشناسان صورت می‌گرفت به دلیل نتایج غیرقابل انتظار متوقف گردید (طرح سنجش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، نظرسنجی در مورد رابطه ایران و امریکا...). وجود رسانه‌های متعدد و آزادی بیان نظرات موجب گردید تا گروه‌های مختلف راهبردهای خود را برای حل مسائل ارائه کنند. اتکا به دانشگاهیان و کمک گرفتن از اهالی علم موجب شد تا طراحی برنامه‌ها و سیاست‌ها حتی الامکان «واقع‌بینانه»، «اصلاحی و گام‌به‌گام» و «معطوف به حل مسائل» باشد. فرایند نقد و نظارت در طول اجرای برنامه‌ها همچنان وجود داشت و بعضاً با فشار افکار عمومی یا دیگر گروه‌های اجتماعی و سیاسی تغییر می‌کرد.

هرچند چنین نگاهی در کشورمان کمتر محوریت داشته، اما نشان داده است که این روش می‌تواند به ثبات، توسعه و پیشرفت کمک کند. روشی که محصول عقل‌گرایی انتقادی است و با تغییرات تدریجی و آرام، به حل مسائل اجتماعی (از جمله توسعه‌نیافتگی) می‌پردازد. روشی که به همه نظرات اجازه طرح شدن می‌دهد و همواره در معرض ارزیابی است. چراکه برنامه‌ریزی توسعه در جهان تحوّل‌یابنده و پرسرعت کنونی نیازمند روش‌های منعطف، سازگار و تدریجی است. آگاهی سیاستمداران و برنامه‌ریزان جمهوری اسلامی به این مهم که «دانشگاه» مولّد اندیشه و معنا و کانون نقد اجتماعی است، گامی در جهت قرار گرفتن در مسیر توسعه همه‌جانبه خواهد بود. باید درک کرد که علوم انسانی می‌تواند موضوعات و مسائل جامعه ایران را موردپژوهش قرار داده و با ارزیابی توأمان سنت‌های فرهنگی ایران و نظریه‌های جدید توسعه، مسیری را برای آینده کشور ترسیم نماید که توسعه‌یافتگی را از رهگذر نقد، مشارکت، اخلاق و عدالت محقق نماید.

منابع

- آلمندیندگر، فلیپ (۱۳۸۹). نظریه برنامه‌ریزی (مترجم: الهام بهمن تیموری). تهران: نشر آذرخش. (تاریخ اصل اثر ۲۰۰۹)
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹). تاریخ ایران مدرن (مترجم: محمدابراهیم فتاحی). تهران: نشر نی. (تاریخ اصل اثر ۲۰۰۸)
- اباذری، یوسف (۱۳۸۷). خرد جامعه‌شناسی. تهران: انتشارات طرح نو.
- احمدی امویی، بهمن (۱۳۸۵). اقتصاد سیاسی جمهوری اسلامی. تهران: نشر گام نو.
- پوردیو، پیر (۱۳۸۸). درسی درباره درس (مترجم: ناصر فکوهی). تهران: نشر نی.
- پایا، علی (۱۳۸۶). عقلانیت نقادانه و منطق موقعیت: رهیافتی کارآمد برای روش‌شناسی دانش آموزش و پرورش. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی. ۲۱، ۴۸-۱۱.
- پوپر، کارل (۱۳۸۰). جامعه باز و دشمنان آن (مترجم: عزت‌الله فولادوند). تهران: انتشارات خوارزمی. (تاریخ اصل اثر ۱۹۴۵)
- پوپر، کارل (۱۳۸۹). درس این قرن، همراه با دو گفتار درباره آزادی و حکومت دموکراتیک. (مترجم: علی پایا). تهران: انتشارات طرح نو. (تاریخ اصل اثر ۱۹۹۲)
- پوپر، کارل (۱۳۹۰). زندگی سراسر حل مسئله است (مترجم: شهریار خواجهان). تهران: نشر مرکز. (تاریخ اصل اثر ۱۹۹۴)
- تودارو، مایکل؛ و اسمیت، استیفن (۱۳۹۳). توسعه اقتصادی (مترجم: وحید محمودی). تهران: انتشارات نگاه دانش. (تاریخ اصل اثر ۲۰۱۱)
- حجاریان، سعید (۱۳۸۹). از شاهد قدسی تا شاهد بازاری عرفی شدن دین در سپهر سیاست. تهران: انتشارات طرح نو.
- خجسته رحیمی، رضا (۱۳۸۹). هایدگر ایرانی در جاده سیراکیوز. مهرنامه، ۳، ۱۱-۱۰.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۸۹). علوم انسانی و برنامه‌ریزی توسعه. تهران: نشر در انتظار فردایی دیگر.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۰). درباره علم. تهران: نشر هرمس.
- رنانی، محسن (۱۳۹۱). اقتصاد ایران در محدوده سیاست. دو ماهنامه چشم انداز ایران، ۷۴، ۳۲-۲۳.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۸۷). آئین شهریاری و دین‌داری. تهران: انتشارات صراط.
- شادلو، عباس (۱۳۸۶). تکثرگرایی در جریان اسلامی. تهران: نشر وزراء.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۱۰۶

دوره ۱۱، شماره ۳
تابستان ۱۳۹۸
پیاپی ۴۳

عظیمی، حسین (۱۳۹۱). اقتصاد ایران: توسعه، برنامه‌ریزی، سیاست و فرهنگ، به کوشش خسرو نورمحمدی. تهران: نشر نی.

غفاری، غلامرضا؛ و امید، رضا (۱۳۸۸). کیفیت زندگی شاخص توسعه اجتماعی. تهران: نشر شیرازه.

غنی‌نژاد، موسی (۱۳۸۶). تجددطلبی و توسعه در ایران معاصر. تهران: نشر مرکز.

فراستخواه، مقصود (۱۳۸۸). سرگذشت و سوانح دانشگاه در ایران. تهران: نشر رسا.

قانع‌راد، محمدمین (۱۳۸۲). ناهمزمانی دانش، روابط علم و نظام‌های اجتماعی اقتصادی در ایران. تهران: انتشارات مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.

کاظمی، عباس (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی روشنفکری دینی در ایران. تهران: انتشارات طرح نو.

کاظمی، عباس (۱۳۸۹/۳/۷). روشنفکران دینی و چرخش به علوم انسانی. روزنامه شرق، ۹۷۴. برگرفته از www.sharghdaily.ir

گام‌های پنجساله توسعه ملی (۱۳۹۲). فصلنامه اجتماع و توسعه، ۱، ۱۹-۱۵.

گزارش تحقیق و تفحص مجلس شورای اسلامی از عملکرد دولت در برنامه چهارم توسعه (۱۳۹۰)، برگرفته از <https://www.mehrnews.com/news/1493077> از:

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۲/۵/۱۳). بررسی وضعیت متغیرهای اقتصاد کلان ایران (حوزه‌های فرابخشی؛ ویرایش دوم). برگرفته از www.rc.majlis.ir/fa/report/show/853043

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۱/۶/۲۷). مستندسازی سیر تحوّل برنامه پنجم توسعه از لایحه تا قانون. برگرفته از <https://rc.majlis.ir/fa/report/show/820744>

مؤمنی، فرشاد (۱۳۸۶). اقتصاد ایران در دوران تعدیل ساختاری. تهران: انتشارات نقش و نگار.

هادی زنون، بهروز (۱۳۹۱/۶/۲). مهندسان اقتصاد ایران را منحرف کردند. روزنامه دنیای اقتصاد، ۲۷۲۱. برگرفته از <https://donya-e-eqtasad.com>

Bambara, G.K. (2007). *Rethinking Modernity Post colonialism and the Sociological Imagination*. Palgrave Macmillan.

Faludi, A. (1987). *A Decision centered view of environmental planning*. Oxford: Pergamum.

Friedman, T. (2005). *The world Is flat: A brief history of the twenty-first century*. Thorndike press.

Radcliffe, S. (2006). *Culture and development in a globalizing world geographies, Actors and paradigms*, Abingdon: Routledge.

